

Besöksmål Auschwitz

Om svenska resor för elever
till Förintelsens minnesplatser

Rapportförfattare: Ola Flennegård

I samarbete med

GÖTEBORGS
UNIVERSITET

FORUM
FÖR
LEVANDE
HISTORIA

Besöksmål Auschwitz

Om svenska resor för elever
till Förintelsens minnesplatser

Rapportförfattare: Ola Flennegård

Titel: Besöksmål Auschwitz
– om svenska resor för elever till Förintelsens minnesplatser

Rapportförfattare: Ola Flennegård, i ett samarbete mellan
Forum för levande historia och Segerstedtinstitutet vid Göteborgs universitet.

Grafisk design: Direktör Wigg reklambyrå
Tryck: Åtta.45 tryckeri, 2018

Forum för levande historia
Stora Nygatan 10–12, Box 2123, 103 13 Stockholm
Tel: 08-723 87 50
info@levandehistoria.se
www.levandehistoria.se

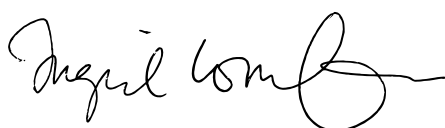
ISBN 978-91-86261-64-1
© Forum för levande historia

Innehåll

Förord	5	Förkortningar	78
Inledning	7	Referenser	79
Bakgrund	10	Internet.....	81
Minnet av Förintelsen	10	Intervjuer.....	83
Studieresor till Förintelsens minnesplatser	12	Mejl till och från rapportförfattaren (OF).....	83
Israeliska resor	13	Bilagor	84
Norska resor	16	Bilaga 1 – Underlag för semistrukturerad telefonintervju med lärare.....	84
Franska resor	19	Bilaga 2 – Mejlbreiv till kommuner med förfrågan om kontaktuppgifter till lärare.....	86
Brittiska resor	21	Bilaga 3 – Mejlbreiv till fristående skolor med förfrågan om kontaktuppgifter till lärare.....	88
Den tyska kontexten	23	Bilaga 4 – Mejlbreiv till lärare med förfrågan om att delta i undersökningen	90
Svenska resor	24	Bilaga 5 – Missivbreiv till informanter	92
Forskningsöversikt och forskningsläge	27		
Litteratursökningsmetod.....	27		
Forskningsöversikt.....	28		
Forskningsläge.....	32		
Metod, intervjupersoner och genomförande av undersökningen	36		
Metod.....	36		
Insamling av kontaktuppgifter till informanter.....	39		
Urval av informanter och genomförande av undersökningen.....	41		
Informanterna och deras resor	42		
Analytiska aspekter.....	46		
Informanterna om sina resor	48		
Mål.....	49		
Organisation.....	50		
Metod.....	51		
Genren skolresan.....	52		
Genren historieresan.....	56		
Genren socialpedagogiska resan.....	60		
Avslutande diskussion	66		
Sammanfattning	75		

Förord

Det har sagts förut och det kommer behöva upprepas; Förintelsen är historiens främsta varning för vad som riskerar att hända när samexistens ersätts med exkluderande nationalism, ömsesidighet med föreställningar om nationens kamp för överlevnad, rätten att definiera sin egen identitet med rasistiska stereotyper. Att svensk skola ska undervisa om Förintelsen är självklart och vi finner det uppmuntrande att det verkar ha blivit så pass vanligt att man under sin skoltid besöker Förintelsens minnesplatser, vilket denna rapport visar på. Emellertid är det förvånande att, trots att det är ungefär lika vanligt att konfirmeras i tonåren som att besöka Auschwitz-Birkenau-museet, det inte har genomförts några systematiska utvärderingar eller någon som helst forskning kring denna verksamhet i Sverige. Med denna rapport påbörjar vi ett långsiktigt arbete för att utveckla denna angelägna verksamhet och därmed skapa ännu bättre förutsättningar för vad vi kallar för exkursionspedagogik. Att så många elever, och övriga, besöker dessa platser är självvident för att verksamheten är meningsfull. Det är emellertid inte detsamma som att arbetet inte har brister eller skulle kunna göras bättre. Genom rapporten förstår vi att det finns ganska olika utgångspunkter för varför man väljer att resa och likaså olika sätt att genomföra resan. Detta är naturligt och självklart, samtidigt som en röd tråd tycks vara en vilja att resan ska bidra till ökad tilltro till demokrati, tolerans och pluralism. Om detta är en korrekt iakttagelse går det att argumentera för att dessa omfattande resor är en av de enskilt största insatserna som genomförs inom ramen för skolans demokratiuppdrag. Det är hög tid att detta beforskas, utvecklas och därigenom på sikt förstärks. Forum för levande historia och Segerstedtinstitutet samverkar kring en akademisk fortbildning om denna typ av resor. Denna rapport är en del av detta samarbete och kommer att få sin fortsättning i mer reguljär forskning.

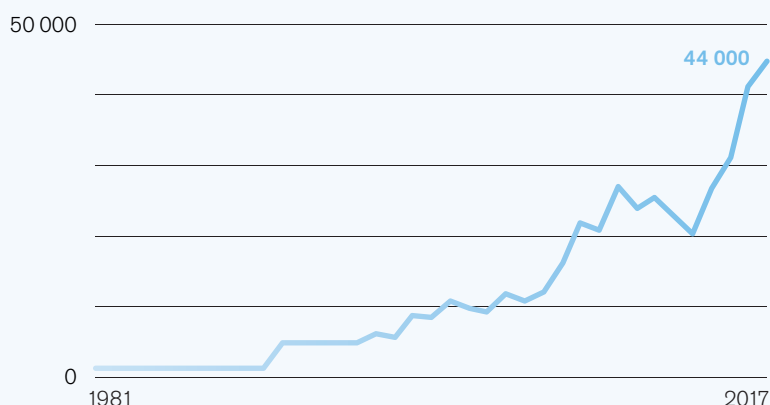
Ingrid Lomfors
Överintendent, Forum för levande historia

Christer Mattsson
Segerstedtinstitutet

Ur rapporten

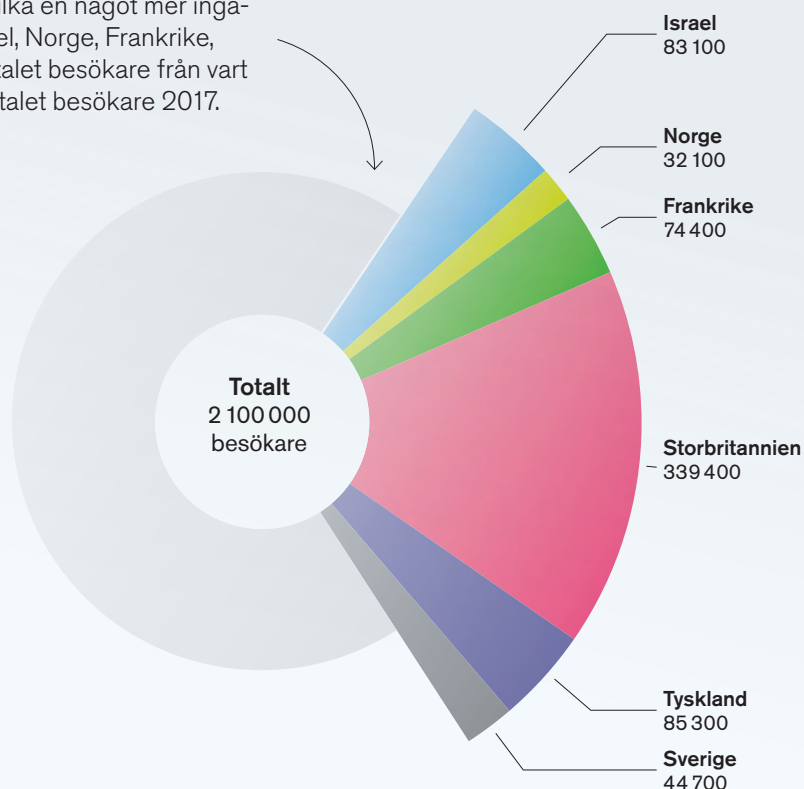
År 2017 besökte drygt 44 000 svenskar Auschwitz. Det är det största antalet någonsin under ett år. Många av dem var skolelever trots att inte några krav på att genomföra resor återfinns i skolans styrdokument. I denna mening är resorna ett ovanligt fenomen inom svensk skola. Men hur organiseras resorna? Vilka metoder för lärande används? Och vad är målet med dem? Området är förvånande nog obeforskat. Rapporten är den första studien som genomförts på svenska resor till Förintelsens minnesplatser.

För att de resor som sker i en svensk kontext ska kunna betraktas i relief, har fem länders studieresor valts ut för vilka en något mer ingående beskrivning presenteras. Länderna är Israel, Norge, Frankrike, Storbritannien och Tyskland. Till höger ser ni antalet besökare från vart och ett av dessa länder som del av det totala antalet besökare 2017.

1/3

I minst var tredje svensk kommun finns skolpersonal med erfarenhet av att genomföra resor med elever till Förintelsens minnesplatser. Lärarnas stora engagemang är framträdande, i något fall så starkt att informanten tog semester från sin ordinarie lärartjänst då hen inte tilläts genomföra en resa under ordinarie arbetstid.

Rapporten visar att de svenska resornas mål snarast är universella, inte partikulärt nationella. Den bärande tanken är att resorna ska tydliggöra vikten av att alla människor tilldelas lika värde med målet att inverka positivt på sam- och framtid.

Inledning

Som kulturprodukt betraktad är museer en del av sin samtids skiftningar. Det är därför av intresse för den som försöker förstå vår tid, att antalet minnesmuseer i världen som öppnades under de tio år som omgärdade millennieskiftet var lika stort som sina nyöppnade motsvarigheter under hela 1900-talet.¹ Oavsett om förklaringen till detta står att finna i att vi blickar bakåt i större utsträckning än tidigare, eller om just det föregående århundradet innebar exceptionellt många händelser som uppfattas som särskilt värda att uppmärksamma, går det inte att komma ifrån att alltför i vår tid besöker minnesmuseer. Auschwitz är ett av de allmänt kända.

Antalet Auschwitzbesökare var 2017 det högsta i museets sjuttio-åriga historia. I museets statistik redovisas besökarna nationsvis och för svenskt vidkommande innebar år 2017 att drygt 44 000 svenskar besökte minnesmuseet. Det är det högsta antalet någonsin under ett år. En mindre del av dem registrerades som individuella besökare medan de flesta ingick i en större eller mindre grupp.² Någon ålderskategorisering av besökarna publiceras inte längre av museet men rimligen åkte ett stort antal av de unga svenska besökarna till Auschwitz i egenskap av högstadie- eller gymnasieelev.

Undervisning om Förintelsen är sedan 2011 visserligen obligatorisk på grundskolenivå, om än inte på gymnasienivå, enligt svenska läroplaner i historia. Det innebär inte att detsamma gäller för studieresor till Förintelsens minnesplatser.³ Resor genomförs under skoltid på skolornas eget initiativ som ett alternativ eller komplement till ordinarie undervisning. Det innebär mobilisering av ekonomiska resurser, engagemang och acceptans av såväl skolans organisation som föräldrar. Mot bakgrund av att inget krav på studieresor till Förintelsens minnesplatser finns i den svenska skolans styrdokument och att inte heller några rekommendationer om resornas upplägg och syften utarbetats av skolmyndigheter, måste de betraktas som ett ovanligt fenomen inom svenskt utbildningsväsende.⁴

Det är okänt huruvida resorna infriar förväntningarna; trots de mobiliserade resurserna saknas forskning om studieresor till Förin-

1 Williams 2007, s 9-20.

2 Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, 2018: Report 2017, Oświęcim.

3 Förintelsen nämns explicit i kursplanen i historia för högstadiet men inte i någon av gymnasiets kursplaner; Statens skolverk, <https://www.skolverket.se/laroplaner-amnen-och-kurser/grundskoleutbildning/grundskola/historia>; <https://www.skolverket.se/laroplaner-amnen-och-kurser/gymnasieutbildning/gymnasieskola/his> [2017-11-30].

4 En kontroll av eventuell förekomst på Skolverkets hemsida av kommentar- eller diskussionsmaterial genomfördes 2017-11-24. Inga dokument eller texter om resor till Förintelsens minnesplatser påträffades. Följande sökord användes: "Auschwitz", "Exkursion", "Exkursionspedagogik", "Förintelsen", "Förintelseläger", "Koncentrationsläger", "Minnesplatser", "Polen"; Statens skolverk, <https://www.skolverket.se>.

telsens minnesplatser genomförda i en svensk kontext. Internationellt finns däremot ett forskningsfält utvecklat som visar att resornas utformning och motiv varierar enligt nationella diskurser.⁵

I den existerande mängden omtalade historiska händelser och processer är det endast Förintelsen som genererat ett eget område inom utbildningsforskningen och som har internationell prägel, *teaching and learning about the Holocaust (TLH)*.⁶ Det är inom detta fält forskningen om studieresor till Förintelsens minnesplatser återfinns men till följd av studieresornas specifika karaktär överlappar det också andra forskningsfält. Ett sådant är det exkursionspedagogiska, ett annat det museipedagogiska. Dessutom har forskningsområdet beröringspunkter med den del inom turismforskningen som utvecklats i spåren av mängden öppnade minnesmuseer, så kallad *dark tourism*, *thanatourism* eller på svenska ”dödsturism”.⁷

I en större och relativt färsk forskningsöversikt som publicerades våren 2017 blottläggs forskningsluckor och problem inom TLH. Relevant att beakta är det faktum att samtidigt som institutioner för TLH-utbildning existerar, saknas kunskap inom vissa områden om vilka praktiska uttryck den tar sig. Ett forskningsglapp finns med andra ord mellan det didaktiska produktionsledet å ena sidan och förmedlings- och receptionsledet å den andra.⁸ Studieresor till Förintelsens minnesplatser genomförda i en svensk kontext är ett område där inte något av leden är undersökta. I forskningsöversikten pekas också på behovet av kvalitativa studier som beaktar betydelsen av resandet, per se, till minnesplatserna.⁹ Föreliggande rapport bör således betraktas som ett första steg i att, genom en undersökning av ett hittills outforskat område, studieresor till Förintelsens minnesplatser för elever i svensk grund- och gymnasieskola, belysa ett ovanligt fenomen inom svenskt utbildningsväsende och därmed bidra till ökad kunskap inom det internationella forskningsfältet TLH.

Mot bakgrund av att ingen forskning om nämnda studieresor finns är det rimligt att först fråga sig vilka olika slags resor som genomförs. Följaktligen är syftet med rapporten att undersöka former för hur svenska studieresor till Förintelsens minnesplatser genomförs för högstadie- och gymnasieelever, samt att analysera vilka olika genrer av studieresor som går att urskilja i undersökningens material. Syftet genererar följande frågor:

- Vilka är målen med studieresorna?

5 Österberg 2017, s. 259; Eckmann & Stevick 2017, s. 287.

6 Eckmann & Stevick 2017, s. 285-286.

7 Österberg 2017, s. 247-248.

8 Eckmann & Stevick 2017, s. 287, 299. Forskningsöversikten finns nedladdningsbar; International Holocaust Remembrance Alliance, <https://www.holocaustremembrance.com/publications/research-teaching-and-learning-about-holocaust-dialogue-beyond-borders-march-2017> [2018-02-19].

9 Österberg 2017, s. 255.

- Hur är de organisatoriska ramarna för studieresor utformade, med avseende på finansiering, deltagande, ledning, varaktighet, besöksmål och kontinuerlig årlig verksamhet?
- Vilka metoder för lärande kännetecknar studieresor?
- Vilka olika genrer av studieresor går att urskilja i materialet?

Eleverna åker inte ensamma. De besöker Förintelsens minnesplatser tillsammans med sina lärare och annan skolpersonal, och rapporten bygger på elva beskrivningar av sådana resor. Lärarna har olika lång erfarenhet av resor till Auschwitz och andra av Förintelsens minnesplatser i företrädesvis Polen men också Tyskland. De har också olika syften och förutsättningar.

Rapporten sätter sökarljuset på didaktiska aspekter av historiekulturellt slag men också på lärarnas sociala ambitioner med studieresor. Den är däremot inte en kvantitativ studie av exempelvis hur många svenska elever och lärare som besöker olika platser, vilka platser de besöker, hur långa dessa resor är eller kostnaderna för dem. Således har rapporten inte några anspråk på fullständig representativitet. Inte heller ger den sig i kast med den synnerligen komplexa frågan om så kallade mätbara effekter av studieresor jämfört med klassrumsundervisning, därtill är det empiriska fältet fyllt med alltför många påverkansfaktorer.¹⁰ Som första undersökning inom området svenska studieresor till Förintelsens minnesplatser är rapporten tentativ till sin karaktär.

Rapporten är disponerad så att en internationell utblick görs med avseende på några nationella kontexter inom vilka studieresor till Förintelsens minnesplatser genomförts under ett antal år. Därefter följer en forskningsöversikt innan metodologiska överväganden och val för undersökningen samt grundläggande analytiska aspekter presenteras. Efter analysen av den empiriska undersökningen förs slutligen en diskussion om undersökningens resultat i förhållande till forskningsöversikten och den internationella kontexten, samt om möjliga forskningsinriktningar.

¹⁰ Enbart att på något så när säkra grunder mäta läranderesultat vid besök av ett enda minnesmuseum är svårt; Österberg 2017, s. 258.

Bakgrund

Bland de fångar som var vid liv den 27 januari 1945 när den sovjetiska armén anlände till lägerkomplexet Auschwitz fanns några som, i likhet med vissa av dem som evakuerats av lägerledningen under de föregående veckorna, redan var igång med planeringen av ett minnesmuseum. Dokument hade i hemlighet kopierats och en struktur för Auschwitz II–Birkenau som minnesplats, i det fördolda skissats på papper och gömmts undan.¹¹ Det skulle emellertid ta dryga två år innan det statliga museet i Oświęcim invigdes den 14 juni. Men på samma sätt som för alla övriga platser i Europa där minnesmuseer för offren för Nazityskland idag står, skulle Auschwitz påverkas av händelser som ännu inte ägt rum.¹²

Minnet av Förintelsen

Besök av minnesplatser utgör ett synnerligen konkret uttryck för erinran av en historisk händelse eller process, vilket gör det relevant att något skissa konturerna av hur det som här kallas minnet av Förintelsen förändrats under efterkrigstiden. Forskningen är numera mycket omfattande och visar på några generella drag med avseende på den skiftande uppmärksamhet Förintelsen som historisk process liksom dess offer rönt.¹³ I ett historiskt perspektiv kan 1950-talet sägas ha varit ett slags tystnadens decennium i Västvärlden. Kalla krigets konfliktlinjer innebar att de båda tyska staterna knöts till respektive maktblock och skymde det nyligen förflutnas brott. I Västeuropa betonades det motstånd som gjorts mot den nazityska ockupationsmakten, vilken på många sätt likställdes med den kommunistiska diktaturen i Sovjetunionen. Förintelsens offer tilldelades i denna historieskrivning mycket litet utrymme, annat än som ett offer bland andra för totalitära regimer. I Östeuropas användes Förintelsens offer som instrument i den officiella propagandan mot väst. Deras död och lidanden framställdes som den yttersta konsekvensen av koloniala och kapitalistiska krafter i form av den nazistiska ideologin. Det var i sin egenskap av rättrogna motståndsmän eller goda kommunister som människor mördats i dödslägren, löd det överordnande budskapet. Att grunderna för nazisternas förföljelser av judar och romer var

11 Heuner 2003, s. 59, 150–151.

12 Minnesmuseet kännetecknas av att det förläggs på platsen där brott, ideologiskt motiverade och begångna av staten som institution, begåtts. Offer är delaktiga i valet av plats och i processen av uppbyggnaden av minnesmuseet, vilket i sig har som syfte att minnas offren för övergreppen. Exposén av historiska händelser vid minnesmuseet ska ha moraliska grunder och syftar ytterst till att försvara mänskliga rättigheter. För en utförligare definition – se Österberg 2017, s. 259.

13 En kärnfull överblick erbjuder Tony Judts epilog ”From the House of the Dead: An Essay on Modern European Memory” i *Postwar: A History of Europe Since 1945*.

etnisk tillhörighet, fanns det i detta narrativ mycket litet offentligt utrymme för.¹⁴

Ett tystnadens förhållande till mördade och överlevande offer för Förintelsen rådde delvis också i Israel. Den unga statens framåtriktade sionistiska statsbygge implicerade ringaktning av diasporatillvaron som sådan, och gav inte offren någon särskild offentlig position eftersom de förknippades med just diasporan och det förflutna. Men förändring väntade. I början av 1960-talet kom rättegången mot Adolf Eichmann det israeliska samhället att skifta fokus mot en fördjupad förståelse av de överlevandes belägenhet med därtill ändrad minnespolicy.¹⁵

I västvärlden började perspektivförskjutningen märkas senare. Hos den breda allmänheten väckte den Hollywoodproducerade teveserien *Förintelsen* mycket stor uppmärksamhet när den sändes i många västeuropeiska länder 1978-1979 med åtföljande offentlig diskussion.¹⁶ Det var annars först med 1990-talets förändrade politiska maktförhållanden som rum gavs för att uppmärksamma Förintelsen som mer än en aspekt av andra världskriget. Det var också vid denna tidpunkt som studieresor till Förintelsens minnesplatser började genomföras organiserat, först i liten skala, men sedan 2000-talets början alltmer frekvent. Bland dessa intar Auschwitz numera en särställning varför denna minnesplats får illustrera förändringen. Det ökande antalet besökare i Auschwitz reflekterar samtidigt det faktum att Auschwitz successivt blivit Förintelsens emblem. Detta har inte enbart historiografiska orsaker, som exempelvis att det var det största förintelseläget, utan kanske framför allt historiekulturella.¹⁷

Motiven för att minnas Förintelsen har skiftat beroende på tidpunkt och nationell kontext vilket givit upphov till partikulära uttryck. Icke desto mindre menar många forskare i likhet med historikern Klas-Göran Karlsson, som lett forskningsprojektet "Förintelsen och den europeiska historiekulturen", att minnet av Förintelsen genomgått en universalisering de senaste tjugofem åren.¹⁸ Eller tillspetsat formulerat av historikern Tony Judt: "Today the pertinent European reference is not baptism. It is extermination."¹⁹ Ett försök att beskriva Förintelsens universella minneskultur har gjorts av sociologen Jeffrey Alexander, som menar att vittnesmål och berättelser av enskilda personers erfarenheter av Förintelsen kommit att bli den centrala formen för representationer inom Förintelsens minneskultur. Genom berättelserna ges möjlighet att i första hand identifiera sig

14 Judt 2005, s. 821-824.

15 Segev 1991, s. 345-366.

16 Zander 2003, s. 256, 277-280.

17 Karlsson 2010 s. 286-289.

18 Karlsson, 2010, s. 291-302.

19 Judt 2005, s. 803.

med offren vilka uppträder som på en scen i ett drama. Men eftersom förövare förekommer i dramat erbjuder också dessas berättelser möjlighet till identifikation. Därmed uppstår en moralisk konflikt som måste lösas. Alexander lånar Aristoteles begrepp ”katharsis” när han beskriver hur vi genom ”traumadramat” tycks ha bevittnat mänsklighetens mest destruktiva impulser men ändå överlevt själva. Den enda moraliskt gångbara möjligheten för åskådarna av traumadramat är att förhålla sig aktiva till vad man bevittnat, inte distanserat.²⁰ På detta sätt skulle de många uttrycken för att minnas Förintelsen, som vuxit fram de senaste tjugofem åren kunna ses; när väl minnet av Förintelsen gavs utrymme inom historiekulturen blev det inte bara omfattande utan också moraliskt uppfordrande.

För svenskt vidkommande innebar 1990-talet en perspektivförskjutning liknande den ovan skisserade. Också i Sverige gav teveserien Holocaust, som sändes våren 1979, upphov till en offentlig diskussion som i efterhand kan sägas ha varslat om kraften i Förintelsens minneskultur. En tydlig illustration av skillnaden mellan före och efter brytpunkten är den beskrivning historikern Klas Åmark ger i sin bok *Att bo granne med ondskan*. Åmark jämför projektet ”Sverige under andra världskriget”, som pågick vid Historiska institutionen vid Stockholms universitet från mitten av 1960-talet till slutet av 1970-talet då tjugo doktorsavhandlingar producerades, med Vetenskapsrådets forskningsprogram ”Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen”. Det senare projektet hade på politisk nivå sin upprinnelse i dåvarande statsminister Göran Perssons initiativ till en internationell konferens om Förintelsen i januari år 2000. Forskningsramarna hade skiftat från 1960-talets fokus på Sveriges agerande under andra världskriget till 2000-talets skärskådande av Sveriges relation till Nazityskland och Förintelsen, både ifråga om historiografiska och historiekulturella aspekter.²¹

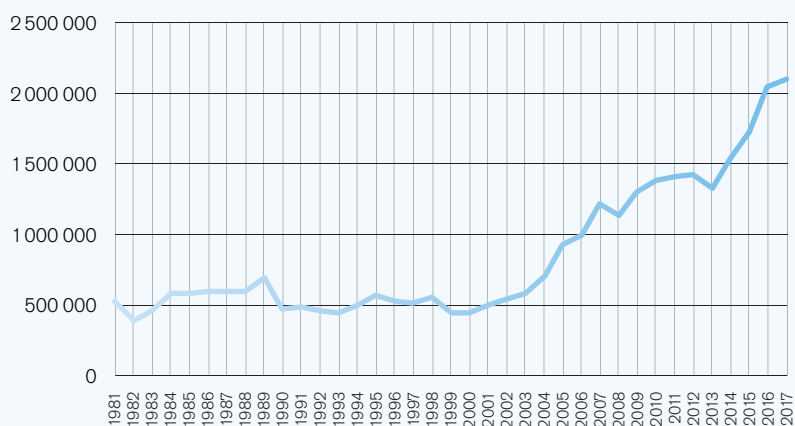
Studieresor till Förintelsens minnesplatser

Någon internationell sammanställning över vilka länder som genomförs studieresor till Förintelsens minnesplatser finns såvitt känt är inte, liksom inte heller någon översikt för i vilka former resorna genomförs. En rad faktorer såsom nationella historiekulturella incitament, ekonomiska begränsningar, utbildningstraditioner och geografiskt avstånd bestämmer förutsättningarna för att genomföra organiserade studieresor i större skala. För att de resor som sker i en svensk kontext ska kunna betraktas i relief, har fem länders studieresor valts ut för vilka en något mer ingående beskrivning presenteras.

²⁰ Alexander 2002.

²¹ Åmark 2011, s. 17-22.

Diagram 1 Antalet besökare i Auschwitz 1981–2017

Källa: Datafil med besöksantal 1981 – 2017, erhållen via mejl från Katarzyna Bisaga, besökscentret vid Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, 2018-01-18; OF.

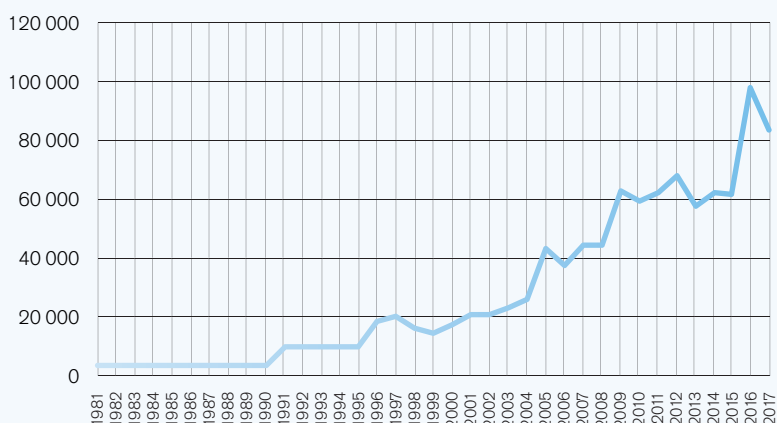
Israeliska resor

I sammanhanget intar Israel en särställning. Trots avståndet till Förintelsens minnesplatser i Polen är antalet besökare i Auschwitz stort vilket bland annat beror på antalet ungdomar som deltar i studieresorna dit.

Av de här beskrivna resorna är de israeliska de som i organiserad form började genomföras tidigast. Därmed är studieresor i en israelisk kontext de med längst kontinuitet och följaktligen har ett antal studier genomförts för att kartlägga olika aspekter av dem. Emellertid bör forskningsintresset ses i ljuset av Förintelsens betydelse i Israels offentliga rum. Att barnbarn till människor som överlevt Förintelsen besökte platserna för brotten, väckte tidigt en animerad offentlig diskussion med flerdimensionella laddningar, inte minst eftersom resorna genomfördes i statens regi. Diskussionen pekar på relevanta inslag i studieresorna som fenomen och dessas relation till den omgivande minneskulturen, vilket motiverar en noggrannare beskrivning av de israeliska studieresorna.

Som framgått var Eichmannrättegången 1961 en vattendelare med avseende på minnet av Förintelsen. En start av en successiv förändring av israelisk kollektiv identitet kan också knytas till denna tidpunkt. Fram till dess hade den tidiga kibbutzrörelsens idealbildning trängt bort minnet av Förintelsen eftersom det framstod som uttryck för judisk hjälplöshet inom denna tolkningsram. När israeliska arbetarpartiet sedermera förlorade den politiska makten år 1977, fördjupades denna identitetskris till vilken 1980-talets individualism bidrog ytterligare. Förenklat kan fundamentet för den israeliska iden-

Diagram 2 Antalet israeliska besökare i Auschwitz 1981–2017

Källa: Datafiler med besöksantal grupperade nationsvis 1981 – 2005, erhållna via mejl från Katarzyna Bisaga, besökscentret vid Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, 2018-01-18; OF; Report 2006 – 2017, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu. För åren 1981 – 1990 och 1991 – 1995 har museet rapporterat periodvis. I diagrammet redovisas genomsnittsvärden under respektive period.

titeten sägas gradvis ha skiftat från framåtriktade autonoma ideal till bakåtsyftande gemensamma erfarenheter av Förintelsen. Särskilt ansågs det att de unga behövde bli varse riskerna för judar i diasporan och betydelsen av staten Israels existens för judars säkerhet världen över. En föreställning om att organiserade ansträngningar behövdes för att minnet av Förintelsen med tiden inte skulle sjunka undan blev allt tydligare. År 1979 skrevs för första gången Förintelsen in som ett obligatoriskt moment i israeliska läroplaner. Följaktligen diskuterades utbildningsfrågor i skenet av vad som kunde bidra till en israelisk identitet, och resorna till Förintelsens minnesplatser blev en konkret lösning på problemet med den yngre generationens befarade okunskap om legitimiteten för Israels existens.²²

I månadsskiftet oktober–november år 1988 sände så utbildningsministeriet ut de första knappt 400 deltagande ungdomarna på en åttadagarsresa till Förintelsens minnesplatser i Polen.²³ Flera olika arrangörer bedriver sedan dess reseverksamhet, men utbildningsministeriets upplägg har alltsedan starten utgjort det grundläggande mönster som övriga arrangörer följt. Utbildningsministeriet har också givit sitt godkännande för arrangörernas mandat att genomföra resor, vilket gör de ramar utbildningsministeriet satt relevanta vid en allmän beskrivning av de israeliska studieresorna.²⁴

År 1988 sattes sju mål upp för resorna varav alla hade tydliga partikulära inslag. De syftade bland annat till att de unga resenärerna

22 Soen & Davidovich 2011, s. 7-10.

23 Feldman 2008, s. 57.

24 Feldman 2008, 58.

skulle ”känna och försöka förstå” det rika judiska liv som fanns i Polen före Förintelsen, djupet och bredden av förstörelsen och tomrummet efter de mördade judarna, det moraliska bottenmärket som nazismens mord på judar innebar, betydelsen av det motstånd judar bjöd, länken till historiskt judiskt liv och därmed betydelsen av kontinuitet genom den självständiga statens Israels existens. I ett av de sju målen fanns formuleringar om mer universella mål: att öka insikten om ”moraliska värden och humanism”.²⁵ Det är värt att notera hur de emotionella inslagen var ett mål i sig medan däremot de kognitiva beskrevs som mer svåråtkomliga.

Kritiken lät inte vänta på sig och förändringar mot större betoning av universella mål har alltsedan 1992 genomförts. Huruvida dessa vunnit praktiskt genomslag har i det israeliska offentliga rummet debatterats flitigt. De partikulära målen har kritiserats för att tjäna nationalistiska syften och de starka emotioner som väcks under resorna har sagts vara ett slags effektivt manipulerande med unga människor i formativ ålder. Vidare har resornas gestaltning av den historiska verklighet som Förintelsen utgör för de som överlevt, betecknats som kitschig, medan de som istället förespråkar en mer framåtriktad israelisk identitet inte kritiserat *hur*, utan snarare *att*, resorna alls genomförs. Eftersom resorna enbart delvis bekostats av utbildningsministeriet och då bara de som genomförts i ministeriets regi, ej övriga arrangörers, har också ekominska aspekter diskuterats. Kritiker har hävdats att de unga med mindre bemedlade föräldrar varit underrepresenterade på resorna.²⁶

Studieresorna har vänt sig till israeliska gymnasieelever som frivilligt ansökt och bekostat delar av den. Upp till en tredjedel av eleverna i en årskull har gjort resan och omkring åttio procent av alla gymnasieskolor har deltagit med elever och lärare.²⁷ Sett till resornas utformning har förberedelser ingått som en del i resan men skiftat genom åren. Generellt sett har de emellertid alltid utgjorts av ett besök på någon av de TLH-institutioner som finns, exempelvis Yad Vashem eller Ghattokämparnas kibbutz, samt minst trettio timmars förberedande lektioner. De olika besöksmålen i Polen är rekommenderade av utbildningsministeriet, endast Auschwitz är obligatoriskt, men obligatoriet har också gällt genomförande av minnesceremonier. Standardrutten innebär att man besöker Warszawa, Treblinka, Krakow, Auschwitz och Lublin innan man flyger hem från Warszawa. Förutom koncentrations- och förintelseläger ingår minnesplatser för getton, judiska byar och begravningsplatser samt synagogor under den åtta dagar långa resan, som innebär förflyttningar över stora av-

25 Feldman 2008, s. 59.

26 Feldman 2008; Soen & Davidovich 2011, s. 18-23; Gross 2017, s. 180-182.

27 Davidovich, Soen & Hezkelovich 2011, s. 52, 59.

stånd med långa busstransporter. Resorna sker i form av delegationer med cirka etthundrafemtio deltagare fördelat på fem bussar. Utöver sjukvårdspersonal, professionella guider och säkerhetsvakter ska helst en person som överlevt Förintelsen, ett så kallat tidsvittne, delta. En delegationsledare med kontakt med israeliska ambassaden i Waszawa ansvarar för hela delegationen, medan medföljande lärares uppgift är att leda vissa gruppsamtal och disciplinera eleverna vid behov. Om förberedelser och resor är uppbyggda enligt ett tämligen fast koncept, tycks emellertid uppföljningen efter hemkomsten variera jämförelsevis mycket och ha få obligatoriska inslag.²⁸

Med avseende på rapportens syfte att undersöka svenska studieresor kan några iakttagelser göras. För det första genomförs de israeliska resorna tämligen enhetligt och med en avsändare i förgrunden i form av utbildningsministeriet. Det innebär att ett slags kononiserat resekoncept är etablerat med avgränsade betydelser och tolkningsramar. För det andra är det inte hela klasser eller skolor som genomför egna resor. Istället är det tillsammans med andra från samma nation som deltagarna upplever resan, vilket ger den en nationellt identitetsskapande funktion. Slutligen är det faktum att resornas ledning är professionaliserad relevant. Lärarna ges en underordnad roll i förhållande till reseledningen, vilket betyder att möjligheterna till variation mellan resorna sannolikt är mindre. Varken lärare eller elever kan meningsförhandla på det sätt som exempelvis ett gemensamt beslut fattat av en klass att genomföra en resa innebär, eftersom en strukturnivå till finns i form av den professionella ledningen med stor erfarenhet och ett etablerat resekoncepts tyngd i vågskålen.

Norska resor

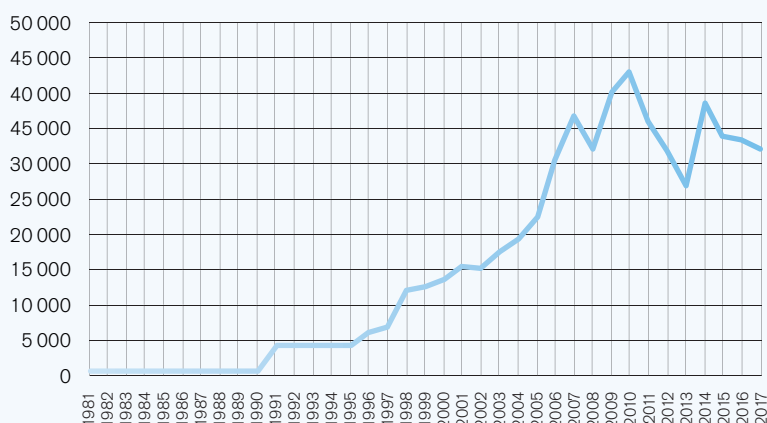
I ett europeiskt perspektiv har antalet norska besökare i Auschwitz varit jämförelsevis stort sedan 1990-talet. För åren 2010 och 2011 presenterade museet i Oświęcim beräkningar av antalet besökare per capita för de tio länder med flest besökare. Den visade att näst efter polska medborgare var det besökare från Norge som var flest år 2010. År 2011 var motsvarande placering fyra; 0,89% av de norska medborgarna besökte Auschwitz år 2010 och 0,72% 2011.²⁹ Av diagrammet framgår de norska besökssiffrorna.

Några säkra siffror på hur många av Auschwitzbesökarna som var ungdomar finns inte men två större norska organisationer, Hvite Bussar och Aktive Fredreiser organiserar sedan 1990-talets andra hälft resor för just ungdomar, vilket innebär att en resetradition finns etablerad bland skolorna. Eftersom det omgivande norska samhället har många gemensamma drag med det svenska, liksom det faktum att

28 Feldman 2008 s. 61-73, 82, 230; Davidovich, Soen & Hezkelovich 2011, s. 53-54.

29 Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, 2011, s. 21; 2012, s. 23.

Diagram 3 Antalet norska besökare i Auschwitz 1981–2017

Källa: Datafiler med besöksantal grupperade nationsvis 1981 – 2005, erhållna av via mejl Katarzyna Bisaga, besökscentret vid Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, 2018-01-18; OF; Report 2006 – 2017, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu. För åren 1981 – 1990 och 1991 – 1995 har museet rapporterat periodvis. I diagrammet redovisas genomsnittsvärden under respektive period.

åtminstone en av dessa organisationer har arrangerat resor för svenska skolelever, är det motiverat att belysa studieresor till Förintelsens minnesplatser i en norsk kontext.³⁰

Sett till historiska erfarenheter från andra världskriget skiljer sig de norska från de svenska genom den tyska ockupationen av Norge, vilken inneburit ett incitament för en annan minneskultur. Dels internerades norska motståndsmän i koncentrationsläger i Tyskland, dels mördades knappt hälften av de norska judarna till följd av att de var just judar, de flesta av dem i Auschwitz.³¹ Visserligen har minnet av Förintelsen i den norska kontexten följt trenden av universalisering men partikulära nationella inslag finns, vilket fick betydelse redan vid konceptualiseringen av studieresorna.

År 1992 genomfördes den första resan med en buss skolelever till Berlin. Den fortsatte till Auschwitz för att sedan vända om till Tyskland, med stopp för besök i de före detta koncentrationslägren Sachsenhausen och Neuengamme. Resrutten var en följd av intentionen att besöka några av de platser som Folke Bernadottes aktion, Vita bussar, omfattade när den genomfördes våren 1945. Bernadotteaktionens ursprungliga syfte var att transportera norska och danska motståndsmän från koncentrationsläger i Tyskland tillbaka till respektive länder.³² Värt att lägga märke till är att Auschwitz, i resan för skolelever, således lades till förlagans platser. Bernadotteaktionens

30 Kverndokk 2007, s. 64-65; skriftlig uppgift lämnad via mejl av Tone Lise Øvrum, Hvite Busser, 2018-03-13; OF.

31 Encyklopedia of the Holocaust 2009, s. 340-341, uppslagsord "Norway".

32 Persson 2002. En analys av hur aktionen brukats inom den svenska historiekulturen finns i Lomfors 2005.

bussar färdades aldrig till Auschwitz mot krigsslutet, men Förintelsens emblematiske plats sammantvinnades i resan för skolelever med en aktion som rör det specifikt etniskt norska minnet av kriget. Resan rönste stor medial uppmärksamhet och ytterligare tre resor genomfördes. Ur detta uppstod organisationen Hvite Busser som under år 1995 kraftigt utökade sin verksamhet bland annat till följd av det intresse femtioårsminnet av andra världskrigets slut väckte.³³ Enligt organisationen själv har alltsedan starten resor för cirka 160 000 skolelever genomförts.³⁴ År 1998 bröt sig en av grundarna ur organisationen och bildade Aktive fredsreiser med liknande reseprogram. Denna organisation växte snabbt till jämförbar storlek med avseende på antalet arrangerade resor.³⁵ Någon siffra för hur många skolelever som åkt med Aktive fredsreiser sedan starten har inte gått att etablera.³⁶

Åtminstone fram till år 2007 hade Hvite Busser utvecklat fem olika resrutter av varierande längd och besöksmål men den mest frekventerade var den ursprungliga åttedagarsresan, om än med något omstuvad ordning. Första besöksmålet sett till minnesplatser var Auschwitz följt av de före detta koncentrationslägren Sashsenhausen och Ravensbrück. Till dessa ska föras Krakow och Berlin som gavs en relativt stor del av utrymmet i programmet som turistmål i kraft av sitt kulturutbud.³⁷ Denna variant av resa är beskriven och analyserad ur ett etnografiskt perspektiv i en doktorsavhandling. Analysen visar bland annat på hur det norska minnet av ockupationen knyts samman med det universella minnet av Förintelsen. Framst sker det genom de så kallade tidsvittnena, normän med personliga erfarenheter som interner i nazityska koncentrationsläger, som träffar skoleleverna före resan och ibland deltar i dem. Också de minnesplatser som besöks knyter resan till det norska minnet av andra världskriget, även om detta spelar en underordnad roll i Auschwitz. Utöver tidsvittnet, som träffar eleverna före resan, och vars roll påminner om tidsvittnets i de ovan beskrivna israeliska resorna, är Hvite Bussers egen reseledare väsentlig medan lärare ges en undanskymd roll.³⁸ Från den israeliska kontexten står också diskussionen om ekonomiska aspekter att känna igen. Stortinget beslutade år 2002 efter viss debatt i media, att arrangemang av resor inte fick medföra några merkostnader för föräldrar utan skulle finansieras på annat sätt, för att inte föräldrars ekonomiska villkor skulle avgöra vilka elever som fick ta del av resor-

33 Kverndokk 2007, s. 64-65.

34 Hvite Busser, <http://www.hviteBusser.no/vare-reiser/skolereiser/> [2018-02-15].

35 Kverndokk 2007, s. 65.

36 På Aktive fredsreisens hemsida finns ingen uppgift och skriftlig förfrågan avsänd 2018-02-15 besvarades inte; Aktive fredsreiser, <http://www.aktive-fredsreiser.no/index.htm>; mejl till Aktive fredsreiser, 2018-02-15; OF.

37 Kverndokk 2007, s. 65-66.

38 Kverndokk 2007.

na.³⁹ Den så kallade ”gratisprincipen” gäller fortfarande.⁴⁰

Idag har Hvite Busser utvecklat elva olika varianter för skolelever som ger möjlighet att under alltifrån fyra till tio dagar med buss eller flyg åka till Gdansk, Lublin, Warszawa, Krakow, Prag, Strasbourg och Bryssel med tillhörande minnesplatser. Paketresor såväl som så kallad ”skräddarsydd tur” är möjlig att genomföra enligt hemsidan. Påfallande är det kulturella utbud som erbjuds i organisationens ”produktkatalog” under rubriker som ”Krakow – byn som trollbinder dig” och ”Warszawa – en liten bit av New York city”. Hvite Busser beskriver sin verksamhet som fokuserande ”teman kring mänskliga rättigheter, människovärde och demokrati genom att bruka det som skedde under andra världskriget” (mina översättningar).⁴¹ På liknande sätt kan också Aktive fredsreisens utveckling sedan starten beskrivas, även om man jämfört med Hvite Busser idag har drygt hälften så många skolresevarianter som inkluderar Förintelsens minnesplatser.⁴²

De norska resorna till Förintelsens minnesplatser har som framgått sedan 1990-talets slut två stora arrangörer vars ursprung sammanfaller. Även om något regeringsinitiativ inte ligger bakom upprinnelsen till resorna, gavs de från början en form av en viss sorts resa där tidsvittnet spelar roll och det norska minnet av andra världskriget ges utrymme. Det tycks också som att de kulturella och turistbetonade inslag som fanns i resorna redan från början vunnit insteg genom att en breddning av reseutbudet vuxit fram de senaste tio åren.

Franska resor

Färre än tretusen av de cirka åttiotusen deporterade judarna från Frankrike överlevde Förintelsen.⁴³ Det skulle emellertid dröja till 1970- och 1980-talet innan den franska nationens och administrationens delaktighet i folkmordet på judar påtalades med krav på ett officiellt erkännande. Successivt, inte minst sedan filmer som Claude Lanzmans *Shoah* från 1985 och andra uttryck för minnet av Förintelsen tagit plats i det offentliga rummet, fattades under 1990-talet ett antal politiska beslut för att institutionalisera minnet av Förintelsen, däribland en särskild minnesdag för skolor samt en lag som gjorde Förintelseförnekande straffbart.⁴⁴ Antalet franska besökare av Auschwitz ökade på liknande sätt som för övriga länder, vilket kan ses som ett av flera uttryck för Förintelsens plats inom den franska historiekulturen.

39 Kverndokk 2007, s. 96-97.

40 Hvite Busser, <http://www.hviteBusser.no/faq/> [2018-02-15].

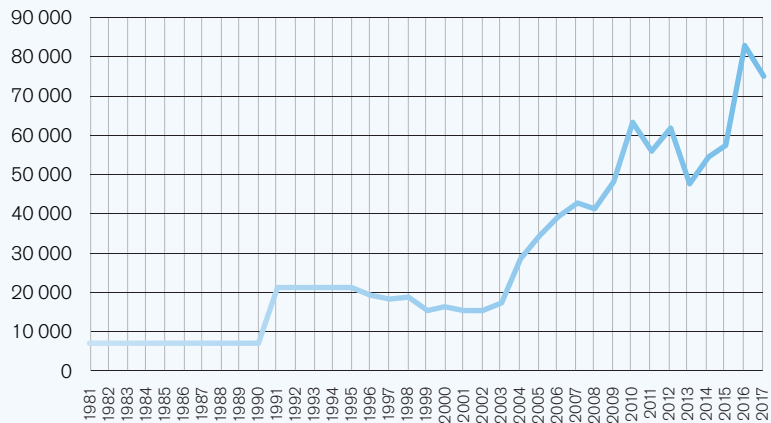
41 Hvite Busser, <http://www.hviteBusser.no/vare-reiser/skolereiser/> [2018-02-15].

42 Aktive fredsreiser, http://www.aktive-fredsreiser.no/turer/skoleturer/skoleturer_start.htm [2018-02-15].

43 Encyklopedia of the Holocaust 2009, s. 220, uppslagsord ”France”.

44 Davidovich, Soen & Hezkelovich 2011, s. 55-56.

Diagram 4 Antalet franska besökare i Auschwitz 1981–2017

Källa: Datafiler med besöksantal grupperade nationsvis 1981 – 2005, erhållna via mejl av Katarzyna Bisaga, besökscentret vid Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, 2018-01-18; OF; Report 2006 – 2017, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu. För åren 1981 – 1990 och 1991 – 1995 har museet rapporterat periodvis. I diagrammet redovisas genomsnittsvärden under respektive period.

Arkiv-, forsknings- och museiinstitutionen Mémorial de la Shoah arrangerar resor till Auschwitz men också resor till bland annat några av de övriga minnesplatserna i Polen, de baltiska staterna och Grekland i samband med vissa datum då särskilda händelser under Förintelsen uppmärksammas.⁴⁵

Den resa till Förintelsens minnesplatser som här är av störst intresse, eftersom den på många sätt avviker från de norska och israeliska genom sin tidsmässiga begränsning till ett dagsbesök i Auschwitz, vänder sig till allmänheten men främst skolelever. Deltagarna reser tidigt på morgonen med flyg till Krakow och besöker sedan under förmiddagen Auschwitz II-Birkenau och under eftermiddagen Auschwitz I, för att sedan ta flyget tillbaka till Paris på kvällen. Resan genomförs alltid under vinterhalvåret som en konsekvens av syftet att ge en dämpad inramning av resan. Deltagande är frivilligt för elever i gymnasieåldern och sker som ett samarbete mellan Memorial de la Shoah och de olika skolor som väljer att delta. Ekonomiska överväganden behöver inte göras eftersom resan är fullfinansierad för deltagarna.⁴⁶

Resan är en del av ett utbildningsprojekt vars förberedelser och efterbehandling är obligatoriska för deltagarna. Enligt institutionens hemsida består förberedelserna av ett guidat besök med workshop på Mémorial de la Shoah, inte sällan med någon som överlevt Förintelsen närvarande, samt ett besök i uppsamlingslägret Drancy i Paris

⁴⁵ Mémorial de la Shoah 2017, s. 16.

⁴⁶ Davidovich, Soen & Hezkelovich 2011, s. 57-58; Mémorial de la Shoah, <http://www.memorialdelashoah.org/en/exhibitions-and-events/journeys-of-remembrance/voyage-a-auschwitz-birkenau.html> [2018-02-16].

utkanter.⁴⁷ Utöver detta föreläggs deltagarna ett litteraturpensum. Efterbehandlingen ger lärarna ett avgörande inflytande genom de obligatoriska muntliga och skriftliga uppgifter eleverna ska utföra. Utbildningsprojektets innehållsliga fokus ligger på Förintelsens universella värden och att belysa folkmordet som en sida av moderniteten, samt förstå den som en konsekvens av rasism och en antisemitisk diskurs.⁴⁸

Vid en jämförelse med de israeliska och norska resorna framträder här en annan form av resa. För det första är den ekonomiska aspekten med elevernas deltagande löst. Vidare innebär den korta resan att någon social dimension att ta hänsyn till inte finns i någon större utsträckning, eftersom gruppdynamik knappast utvecklar sig under den korta tid resan varar. Detta ligger i linje med att de kognitiva betoningarna sätts framför de emotionella, vilket också tar sig uttryck i det obligatoriska läspensum eleverna åläggs, liksom i uppgifterna efteråt. Att dessa uppgifter genomförs på den plats som ordinarie skolundervisning sker och under överinseende av skolans lärare, signalerar just att resan är ett led i utbildningen. Resan i sig innebär att Auschwitz blir en symbol för Förintelsen, men i avsaknad av besök på andra minnesplatser under resan, i sin ensamhet en solid sådan.

Brittiska resor

I Storbritannien följer minnet av Förintelsen i stora delar universaliseringstrenden vilket liksom för övriga länder avspeglar sig i att antalet besökare i Auschwitz ökat sedan 1990-talet.

Sedan år 1988 existerar Holocaust Educational Trust (HET), en aktör vars koncept i mycket påminner om det som används av *Mémoire de la Shoah*. HET:s första resor genomfördes år 1999 vilket inneburit att tjugosjutusen elever besökt Auschwitz inom ramen för utbildningsprojektet *Lessons From Auschwitz (LFA)*.⁴⁹

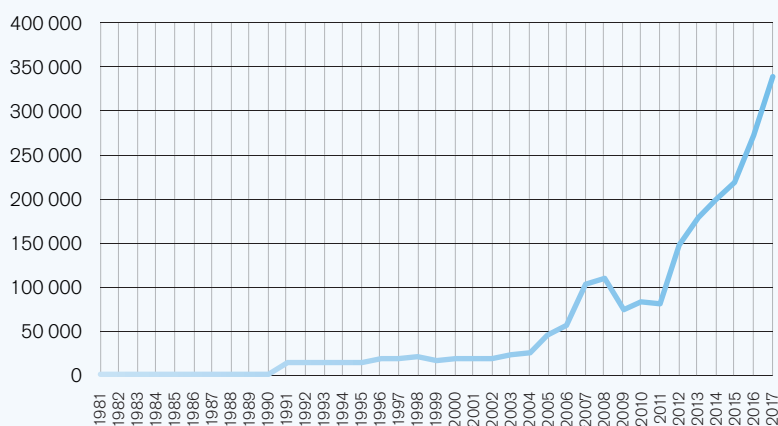
Resorna som genomförs under en dag innebär att man flyger från London på morgonen och återvänder på kvällen samma dag efter att ha besökt Auschwitz I och Auschwitz II-Birkenau. Gruppen, bestående av strax under tvåhundra personer, står under ledning av en ansvarig HET-anställd, en utbildningsledare och ett tiotal pedagoger med ansvar för knappt tjugo elever vardera. Sjukvårdspersonal deltar också. Dagen avslutas med en ceremoni i krematorieområdet i Auschwitz II-Birkenau. Deltagandet är frivilligt för de gymnasister som väljs ut av sin skola. Urvalet styr HET endast indirekt genom att för skolorna påtala vikten av att eleverna ska kunna fullfölja alla steg i utbildningsprogrammet, inte bara delta i själva resan; om elever

47 *Mémorial de la Shoah*, <http://www.memorialdelashoah.org/en/exhibitions-and-events/journeys-of-remembrance/voyage-a-auschwitz-birkenau.html> [2018-02-16].

48 Davidovich, Soen & Hezkelovich 2011, s. 57-58.

49 Holocaust Educational Trust, <https://www.het.org.uk/about/work>, [2018-02-16].

Diagram 5 Antalet brittiska besökare i Auschwitz 1981–2017

Källa: Datafiler med besöksantal grupperade nationsvis 1981 – 2005, erhållna via mejl av Katarzyna Bisaga, besökscentret vid Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, 2018-01-18; OF; Report 2006 – 2017, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu. För åren 1981 – 1990 och 1991 – 1995 har museet rapporterat periodvis. I diagrammet redovisas genomsnittsvärden under respektive period.

avbryter programmet kan framtida samarbete med skolan komma att äventyras. Emellertid kräver HET att varje skola sänder två elever för att dessa ska kunna hjälpa varandra under såväl resan som utbildningsprojektet i dess helhet. Ekonomiskt är intentionen att eleverna inte ska behöva bekosta något själva av den avgift på ungefär 600 kronor som anmälan innebär.⁵⁰

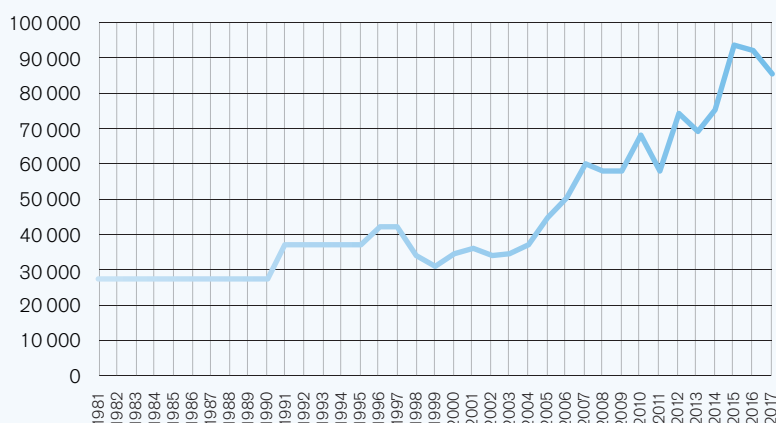
Projektet är indelat i fyra steg. Det första innebär ett förberedande halvdagsseminarium där oftast någon som överlevt Förintelsen deltar och basgrupper på ungefär tjugo elever bildas, grupper som hålls ihop under projektets tre första steg. Resan till Auschwitz utgör det andra steget, som följs av steg tre i form av en halvdags uppföljningsseminarium i vilket intryck av Auschwitzbesöket behandlas och Förintelsens nutida relevans diskuteras. Ett viktigt syfte med det tredje steget är också att förbereda eleverna för det fjärde steget då eleverna ska genomföra någon form av utbildningsrelaterad aktivitet i lokalsamhället, såsom exempelvis ett föredrag eller en utställning om Förintelsen. Därmed blir spridningen av erfarenheterna till en vidare krets ett mål som gör projektet tydligt framåtblickande. Efter steg fyra ges eleverna titeln ”Trustambassador” med möjlighet att delta i särskilda evenemang som HET arrangerar.⁵¹

Sett i relation till de franska resorna ter sig LFA som ett projekt i vilket kunskap betonas men där spridning av kunskapen finns inbyggd i projektet, framför allt genom det fjärde stegets syfte. Den

50 Holocaust Educational Trust, <https://www.het.org.uk/lessons-from-auschwitz-programme>, [2018-02-16].

51 Holocaust Educational Trust, <https://www.het.org.uk/lessons-from-auschwitz-programme>, [2018-02-16].

Diagram 6 Antalet tyska besökare i Auschwitz 1981–2017

Källa: Datafiler med besöksantal grupperade nationsvis 1981 – 2005, erhållna via mejl av Katarzyna Bisaga, besökscentret vid Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, 2018-01-18; OF; Report 2006 – 2017, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu. För perioden 1981 – 1990 är antalet väst- och östtyska besökare sammanslagna. För åren 1981 – 1990 och 1991 – 1995 har museet rapporterat periodvis. I diagrammet redovisas genomsnittsvärden under respektive period. För perioden 1981 – 1990 är antalet väst- och östtyska besökare sammanslagna.

sociala dimensionen är uttryckligen beaktad men tycks inte utgöra något mål i sig själv. Snarare är elevernas sociala trygghet en förutsättning för att de ska kunna tillgodogöra sig innehållet och fullfölja sin uppgift. Innehållsligt betonas vikten av att stärka minnet av Förintelsen och motverka rasism genom kunskap, men formuleringarna i HET:s program indikerar att emotionella inslag också beaktas som en del av lärandet.

Den tyska kontexten

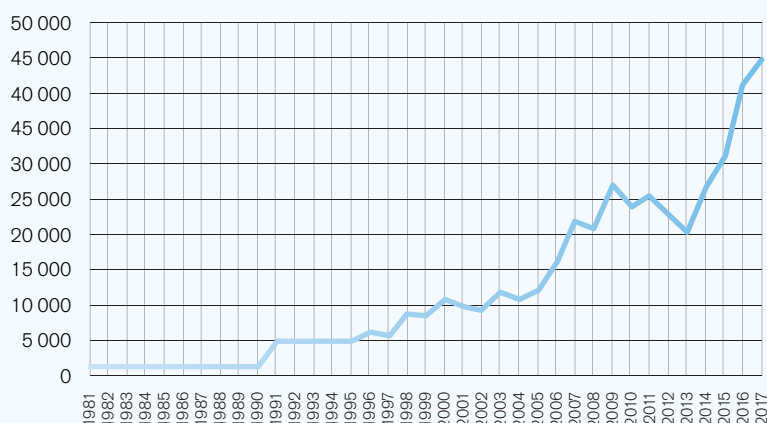
Eftersom ett flertal betydande minnesmuseer finns spridda över Tyskland är inte resor till avlägsna minnesplatser i andra länder lika aktuella som i andra nationella kontexter. Således intar inte Auschwitz samma centrala position för minnet av Förintelsen som i andra nationella historiekulturer.

Det är i stället hemmavid som motsvarande besök genomförs. Inom tysk undervisning är det tämligen okontroversiellt att Nazitysklands historiografi liksom Förintelsens ska ägnas stort utrymme, och den officiella minneshanteringen präglas av att ett särskilt ansvar vilar över etniska tyskar ifråga om vidmakthållandet av det historiska minnet.⁵² Som ett av uttrycken för detta har inom tysk pedagogik vuxit fram en särskild forsknings- och utbildningsgren kallad ”Gedenkstättenpädagogik” som behandlar just utbildning relaterad till minnesmuseum.⁵³ Flerdagarsresor genomförs till Auschwitz men

52 Eckmann & Österberg 2017, s. 51-52.

53 Eckmann & Österberg 2017, s. 49.

Diagram 7 Antalet svenska besökare i Auschwitz 1981–2017

Källa: Datafiler med besöksantal grupperade nationsvis 1981 – 2005, erhållna via mejl av Katarzyna Bisaga, besökscentret vid Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, 2018-01-18; OF; Report 2006 – 2017, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu. För åren 1981 – 1990 och 1991 – 1995 har museet rapporterat periodvis. I diagrammet redovisas genomsnittsvärden under respektive period.

någon större aktör tycks inte finnas och inte heller någon etablerad tradition i detta avseende.⁵⁴

Svenska resor

Liksom för övriga länder har antalet svenska besökare i Auschwitz ökat sedan 1990-talet.

Hur många av dessa som är skolelever framgår inte av museets statistik. Däremot anger man för åren 2006–2012 och 2014 dels andelen ”studenter”, dels andelen ”vuxna” av totala antalet besökare. Registreringsförfarandet har felkällor. För det första finns ingen definition av vilka åldrar som omfattas eller vad som krävs för att en besökare ska räknas som student. För det andra sker inte någon kontroll av att besökarnas uppgivna kategori är korrekt. Uppgifterna samlas in genom att gruppledaren vid besökstillfället muntligt anger hur många studenter och vuxna som ingår i gruppen.⁵⁵

Den lägsta andelen ”studenter” under ovan angiven period var femtioåtta procent, år 2006, och den högsta sjuttiofyra för år 2011. År 2014 var andelen sjuttio procent.⁵⁶ Huruvida antalet svenska besökare som klassificeras som ”studenter” avviker från det nationsvisa genomsnittet går inte att avgöra. Samtidigt finns det ingenting som indikerar att så skulle vara fallet. Det innebär i så fall att strax under

54 En sådan organisation är Internationales Bildungs Und Begegnungswerk (IBB) men det framgår av dess hemsida att det inte är resor till Förintelsens minnesplatser som fokuseras utan katastrofplatser i modern historia. Exempelvis arrangeras resor till Tjernoby; Internationales Bildungs Und Begegnungswerk, <https://ibb-d.de/remembering/?lang=en> [2018-02-17].

55 Uppgiften om registreringsförfarandet bekräftad via mejl av av Katarzyna Bisaga, besökscentret vid Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, 2018-01-16; OF.

56 Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, *Report 2006–2012, 2014*.

19 000 svenska ”studenter” registrerades som besökare år 2014. I sammanhanget kan det vara relevant att beakta att knappt 950 000 elever gick i den svenska grundskolan läsåret 2014-15, vilket innebär att en årskull elever i genomsnitt utgjordes av drygt 100 000.⁵⁷ Av diagram 7 framgår att besökssiffrorna skjuter i höjden mellan åren 2014–2017. Vad detta beror på har inte gått att fastställa. Om ett nytt registreringsförfarande ligger bakom förändringen eller om den är orsakad av andra faktorer, såsom exempelvis ökade utbildningssatsningar eller nyöppnade flygförbindelser till det närliggande turistmålet Krakow, är oklart. Detsamma gäller hur dessa faktorer i så fall inverkar på olika nationaliteters besöksfrekvens. Följaktligen är det en alltför osäker operation att beräkna antalet svenska ”studenter” som besökte Auschwitz år 2017 utifrån kategorins besöksandel för perioden 2006–2011 och år 2014.⁵⁸

Ett okänt antal av dessa unga besökare reser i grupp tillsammans med sina lärare. Diverse researrangörer finns att tillgå, men många lärare och annan skolpersonal lägger ner mycket tid på att själva boka hotell för sina studieresor till Auschwitz och andra av Förintelsens minnesplatser.⁵⁹ I den uppsjö av researrangörer som finns torde Svenska kommittén mot antisemitism (SKMA) vara en av dem med längst kontinuerlig verksamhet i icke-kommersiellt syfte. Organisationen har sedan 2007 genomfört resor för elever men lärarfortbildningar bedrivs redan under 1990-talet. Enligt uppgift från SKMA har strax under 3 000 elever deltagit i organisationens studieresor.⁶⁰

SKMA:s resekoncept består av ett förberedande besök av någon av de egna pedagogerna vilken sedan också fungerar som reseledare. Under besöket behandlas, utöver historiografiska kunskaper, universella aspekter av Förintelsen. Den resa som flest väljer innebär att man flyger till Krakow för att sedan under fyra dygn, utöver Auschwitz, besöka platser representerande judiskt liv före Förintelsen, gettoise-

57 Statens skolverk, <https://www.skolverket.se/statistik-och-utvardering/statistik-i-tabeller/grundskola/skolor-och-elever/skolor-och-elever-i-grundskolan-lasaret-2017-18-1.267701>, Skolenheter och elever läsåren 2012/13–2017/18 tabell 2 A, [2018-05-31].

58 Läsåret 2017-18 var antalet elever i den svenska grundskolan 1 049 490, vilket innebär ett ungefärligt genomsnitt på 117 000 elever per årskull. Enligt Statistiska centralbyrån var år 2016 antalet unga i Sverige i åldern 12-18 år 755 000, det vill säga ett genomsnitt på 107 000 per årskull; <https://www.skolverket.se/statistik-och-utvardering/statistik-i-tabeller/grundskola/skolor-och-elever/skolor-och-elever-i-grundskolan-lasaret-2017-18-1.267701>, Skolenheter och elever läsåren 2012/13–2017/18 tabell 2 A, [2018-05-31]. Statistiska centralbyrån, <http://www.scb.se/hitta-statistik/sverige-i-siffror/manniskorna-i-sverige/ung-i-sverige/>, [2018-05-31]. Antalet registrerade svenska besökare i Auschwitz år 2017 var 44 700; Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, Report 2017.

59 En sökning på internet med sökorden ”Skolresor till Auschwitz” ger exempelvis träffar på reseföretagen Eurotravel, EnjoyPoland, Skolresor.org, Smarttravel, Baltic Express och Kilroy för att nämna några; http://www.eurotravel.se/skolresor?gclid=Cj0KCQiAwp_UBRD7ARIsAMie3X-brEufmjJqEtR8Dsvk8Pl_n-U-5TpUkFK6N3GStdN7yVJqMXS4IRA0aAnsqEALw_wcB; http://www.enjoypolen.com/turer/auschwitz-birkenau/?gclid=Cj0KCQiAwp_UBRD7ARIsAMie3XaAB3YvSnhyullalhb-mk2pOFUCG4l_OqdU2YidlbCVyAMsFc7hoecaAgo4E-ALw_wcB; <https://www.skolresor.org/>; <https://www.smarttravel.se/resor/skolresa-till-krakow/>; <https://www.balticexpressbuss.se/lankarovrig-info/sok-bidrag-till-resan/>; <https://www.groups.kilroy.se/destinationer/europa/polen/klassresor-till-krakow>, [2018-02-17].

60 Uppgift via mejl från Lena Jersenius, utbildningsansvarig, SKMA, 2018-02-20; OF.

ringen av den judiska befolkningen men också en SS-utbildningsort i syfte att använda sig av såväl förövar- som offerperspektivet. För efterarbetet ger SKMA tips till lärare. Målsättningen är att genom att anlägga ett universellt perspektiv på Förintelsen aktualisera mänskliga rättigheter och motverka rasism och antisemitism.⁶¹

En annan icke-kommersiell reseverksamhet med kontinuitet bedrivs inom ramen för Toleransprojektets nationella nätverk (TP). Sedan slutet av 1990-talet har TP:s undervisningsmodell utvecklats och spridits från Kungälv till andra svenska kommuner och inneburit att omkring 1 500 elever deltagit i resor till Förintelsens minnesplatser.⁶² Modellen innebär att tio undervisningsdagar under loppet av ett läsår genomförs. Förintelsens historiografi och universella undervisningsmål utgör huvudsakligt innehåll och elevaktiva arbetsformer är framträdande. Undervisningsdagarna fördelas så att merparten genomförs före resan.⁶³ Resan leds av undervisande lärare med erfarenhet av TP-modellen. Vanliga besöksmål är Warszawa, Lublin och Krakow med en mängd därtill hörande platser som kan relateras till Förintelsen, och mindre orter som exempelvis Izbica och Tomaszów Lubelski kan ingå. Treblinka, Majdanek, Belżec och Auschwitz är exempel på andra minnesplatser som besöks.⁶⁴

För svenska skolor gäller liknande principer som för norska med avseende på den ekonomiska aspekten av resor. En mindre avgift kan tas ut men kostnaden måste bäras så att inte någon elev på ekonomiska grunder utesluts från att delta i en resa som sker inom skolverksamheten.⁶⁵ Som framgått av rapportens inledning är i övrigt lite känt om de svenska studieresorna till Förintelsens minnesplatser.

61 SKMA, <http://skma.se/utbildning/elevresor/>, [2018-02-17].

62 Uppgift via mejl från Richard Millings, projektledare, Segerstedtinstitutet, 2018-06-05; OF.

63 Segerstedtinstitutet, <https://segerstedtinstitutet.gu.se/samverkan/toleransprojektet>, [2018-06-06]. Se också Mattsson & Hermansson Adler 2012.

64 Mattsson & Hermansson Adler 2008, s. 135.

65 Skolverket, <https://www.skolverket.se/regelverk/juridisk-vagledning/avgifter-i-skolan-1.169818>, [2018-02-17].

Forskningsöversikt och forskningsläge

Den ovan nämnda forskningsöversikten från år 2017, producerad av ett forskarteam med mångspråklig kompetens, är en relevant startpunkt för en inringning av forskningsläget med avseende på resor till Förintelsens minnesplatser.⁶⁶ Av en av antologins artiklar, ”Visits and Study Trips to Holocaust-Related Memorial Sites and Museums”, framgår det att fyrtiofyra författares verk representerande utbildningsvetenskap, sociologi, turismstudier, historia och psykologi bidragit med forskning som bedömts intressant i sammanhanget. Detsamma gäller specialområdena dark tourism och Gedenkstättenpädagogik. Fältet är med andra ord mångdisciplinärt vilket generellt gäller inom TLH. Ifråga om forskning med störst relevans för denna rapport, det vill säga forskning med bäring på studieresor, inte *besöken* av minnesplatser som sådana, är denna till övervägande del gjord på israeliska studieresor för elever, om än med vissa betydelsefulla undantag.⁶⁷

Litteratursökningsmetod

Vid litteratursökningen för följande översikt användes Göteborgs universitetsbiblioteks sökmotor. Vetenskapliga artiklar och monografier på svenska eftersöktes med olika kombinationer av följande sökord: resor, studieresor, skolresor, Auschwitz, Polen, Förintelsen. Vidare eftersöktes vetenskapliga artiklar på engelska utgivna under perioden 1967–2017 liksom monografier författade på, eller översatta till, engelska från perioden 1998–2017. Följande sökord kombinerades i 22 olika varianter för att nå rimlig bredd: Holocaust, Shoah, trips, journeys, Poland, Auschwitz, peace, education, learning, teaching, Pilgrimage, Israel, Sweden, United Kingdom, Scotland, Norway, dark tourism. Sökningen genererade 112 vetenskapliga artiklar och 13 monografier valda främst efter titel men i vissa fall abstract. Dessas relevans bedömdes utifrån abstract vilket innebar att 24 artiklar och 2 monografier valdes ut. Efter genomläsning bortföll 5 av artiklarna eftersom de snarast är att betrakta som essäer i ämnet. Vidare konsulterades den nämnda forskningsöversiktens bibliografi.⁶⁸

66 Ambrosewicz-Jacobs, Jolanta, Eckmann, Monique, Stevick, Doyle (eds), & International Holocaust Remembrance Alliance 2017.

67 Österberg 2017, s. 248, 255.

68 International Holocaust Remembrance Alliance, <https://www.holocaustremembrance.com/publications/research-teaching-and-learning-about-holocaust-dialogue-beyond-borders-march-2017> [2018-02-19].

36 abstract för de nordiska språken och 198 för engelskspråkig litteratur genomlästes utan att några ytterligare titlar valdes ut. Däremot tillkom 2 titlar som finns angivna som referenser i forskningsöversiktens artikel om besök av och resor till Förintelsens minnesplatser. Slutligen tillkom 1 artikel från en extern litteraturlista. Den litteratur som beaktats för översikt och forskningsläge utgörs således av 22 vetenskapliga artiklar och 2 monografier, varav de som bedömts som mest relevanta presenteras i det följande.

Forskningsöversikt

Ett grundläggande antagande för alla studieresor är att de har positiva lärandeffekter men sett till resorna till Förintelsens minnesplatser är bilden långt ifrån entydig. Emellertid visar en undersökning av HET:s program LFA med fyra utbildningssteg, där resan till Auschwitz sker under en dag, på positiva effekter med såväl utbildningsprogrammet i dess helhet som resan.⁶⁹ Undersökningen gjordes sex till tolv månader efter resan. Den visar att den övervägande majoriteten av de deltagande skotska gymnasisterna bedömde att hela programmet bidragit till insikter i LFA:s universella mål, däribland betydelsen av mänskliga rättigheter, antisemitism, folkmord samt kunskaper om andra världskriget och Förintelsen. Auschwitzbesöket ansågs menings- och värdefullt av merparten av eleverna, vilka vid intervjutillfället alltså bedömdes vara mycket påverkade av det. De var också tillräckligt motiverade för att fullfölja det fjärde steget att sprida sina kunskaper i lokalsamhället genom exempelvis föredrag, utställningar och insändare.

Visserligen är det elevernas självvärderingar av hur projektet påverkat dem som ligger till grund för slutsatserna om de positiva effekterna, men oemotsägligt är att eleverna tagit starka intryck av resan. Tillsammans med det faktum att de fullföljt sitt åtagande att sprida de förvärvade kunskaperna, understryker det författarnas slutsatser; projektet bidrog signifikant till att utveckla personligt ansvarstagande ”medborgarskap”, som samlingsbegreppet för de universella målen lyder i den skotska läroplanen. Artikelförfattarna Cowan och Maitles tar också resultatet till intäkt för att exkursionspedagogik visat sig värdefullt för att föra Förintelsens särskilda dimensioner till klassrummet.

Det finns trots allt anledning att titta närmare på undersökningens elevgrupp. Fyrtio procent av dem var direkt handplockade av sina lärare och bland de övriga var drygt fyrtio procent utsedda av lärarna bland flera sökanden. Det innebär för det första att en sällning gjorts av skolpersonalen i avsikt att få elever som kunde genomföra hela

⁶⁹ Cowan & Maitles, 2011.

projektet. För det andra har förtroende tilldelats de elever som redan från början varit motiverade att söka. Artikelförfattarna finner också att den akademiska kompetensen i elevgruppen var hög, det vill säga att eleverna oftast redan hade läst någon fördjupningskurs i modern historia. Eleverna var dessutom tillräckligt kompetenta i muntlig och skriftlig framställning för att kunna fullfölja projektets fjärde steg. Det var således ”högrepresterande” elever med intresse för ämnet som gavs förtroendet att representera sin skola på nationell nivå som deltog. Förutsättningarna för ett lyckat utfall med HET:s program får därmed sägas ha varit gynnsamma. Icke desto mindre är det programmets utformning som bidrar till att skapa just dessa förutsättningar, bland annat genom att man överlåter åt skolorna att välja elever och uttryckligen betonar vikten av att de fullföljer programmet.

Bland den effektmätande forskningens kvantitativa studier har som framgått ett antal producerats utifrån de israeliska resorna. I en studie jämfördes tre elevgrupper i syfte att mäta kort- och långtidseffekter av en resa: de som inte deltog i åttadagarsresan, de som deltog och de som deltagit fyra till fem år tidigare.⁷⁰ Såväl kunskapsaspekter som emotionell hållning till Förintelsen undersöktes liksom i vilken utsträckning de partikulära målen uppnåddes. Skriftliga formulär användes men inga intervjuer. Undersökningen visar att för den grupp som nyligen genomfört resan var såväl kunskaper som emotioner accentuerade. Långtidseffekter var däremot inte påvisbara; de som inte deltagit, utan undervisats i klassrummet, hade liknande kunskapsnivåer och förhöll sig inte mindre emotionellt till Förintelsen än de som deltagit fyra till fem år tidigare. Med avseende på de partikulära målen uppmättes inga skillnader mellan de tre grupperna.

Resultaten kan förefalla anmärkningsvärda eftersom studieresan inte tycks ha några effekter på lång sikt, men som artikelförfattarna påpekar är den israeliska kontexten unik. I hela det israeliska samhället finns stor kunskap och medvetenhet om Förintelsen. Dessutom är andra källor för kunskapsinhämtning för de som inte deltagit i någon resa lättillgängliga. Det är därför vanskligt att generellt tillämpa resultaten på andra nationella kontexter.

I syfte att utröna resornas effekt med avseende på det partikulära målet att stärka banden till diasporagrupper har två andra israeliska forskare undersökt ett särskilt utbildningsprogram, Tachlit, vars utbildningsramar är religiösa.⁷¹ Deras hypotes var att en sådan elevgrupp i större utsträckning skulle vara mottagliga för just detta mål. Resultaten visar inte att skillnaderna mellan elevernas identifikation med diasporajudendom var större efter än före resan.

Ett liknande nollresultat med avseende på judisk identitet fick den

70 Romi & Lev 2007.

71 Davidovich & Soen 2012.

kvantitativa undersökning med liknande metod som gjordes på ett urval av deltagare i 2012 års March of the Living (MOTL).⁷² MOTL är en utväxt av de israeliska resorna och innebär att ungdomar från hela världen, främst judar men också icke-judar, utanför respektive skolsystem, först genomför en åttadagarsresa i Polen och därefter reser direkt för en veckas vistelse i Israel. Ett av organisationens prioriterade mål har från dess start år 1988 främst varit att stärka just judisk identitet. Artikelförfattarna betonar emellertid att en rad andra effekter, som ökad medvetenhet om Förintelsen, mycket väl kan ha en framtida effekt på deltagarnas judiska identitet.

Kvalitativa undersökningar av israeliska resor förekommer också. För att djupare analysera betydelsen av en studieresa för elevernas förståelse av Förintelsen, utformades en undersökning med formulär även innehållande öppna frågor.⁷³ Artikelförfattarna påpekar att besökare av Förintelsens minnesplatser säger sig ha svårt att beskriva vad de erfar, vilket innebär att förkategoriserade svarsformulär är mindre lämpliga för att fånga djupare aspekter. Det rimliga är istället att låta eleverna pröva sig fram till orden. En kontrollgrupp som inte deltog i åttadagarsresan användes i undersökningen. Resedeltagare och kontrollgrupp fick samma frågor före resan som två månader efteråt. Resultaten indikerar att förståelsen ökade för dem som deltog i resan. Intressant i sammanhanget är samspelet mellan partikulära och universella mål. De partikulära värdenas betydelse ökade mer än de universellas för de som reste. Artikelförfattarna föreslår att fenomenet kan förklaras av att det blir kognitivt svårt för elever att hårbärgera båda målen under en så intensiv upplevelse som åttadagarsresan.

En annan angreppsvinkel på effektaspekten av studieresor återfinns inom området peace education.⁷⁴ Artikelförfattarna ställer frågan om judiska elevers empati med de judiska offren under Förintelsen, genom den konkreta upplevelsen under en studieresa, kan öka empatin för palestinier lidande. Även i denna undersökning användes en kontrollgrupp som inte deltog i resan. Metoden utgjordes av en kombination av formulär och intervjuer före resan och två månader efteråt. Resultaten visar att resorna förstärkte den hållning eleverna hade till palestinier före resan. De med relativt negativ uppfattning av palestinier före resan hyste minskad empati för dem efteråt. Det omvända gällde för de elever som före resan hyste mer positiva känslor för palestinier. De två forskarna drar slutsatsen att både partikulära och universella attityder förstärks av studieresorna beroende på individens initiala syn på "den andre". Det anmärkningsvärda är att trots att resornas koncept, enligt artikelförfattarnas bedömning, innebär

72 Nager, Pham & Gold 2013.

73 Lazar, Chaitin, Gross & Bar-On 2004.

74 Shechter & Salomon, 2005.

att tolkningsramarna ger de nationellt partikulära målen företräden framför de universella, förmår vissa deltagare ändå behålla de universella målen i blickfånget. De lyckas kognitivt överföra empatin för Förintelsens offer i det förflutna på nutidens palestinier. Följaktligen, argumenterar artikelförfattarna, är det en didaktisk uppgift för utbildare inom peace education att bidra till att vidga elevernas synfält vilket är möjligt under en resa som ger starka upplevelser.

Det faktum att studieresorna inbjuder till andra former för lärande jämfört med klassrumsundervisning har intresserat forskare som undersöker resorna ur aspekten ”experiential learning”, på svenska snarast ”lärande genom upplevelse och erfarenhet.”Två israeliska forskare som år 2012 jämförde och analyserade resultaten från samtliga vetenskapliga studier gjorda på de israeliska resorna drar två slutsatser.⁷⁵ För det första att experiential learning genom studieresorna visat på nya lärandemetoder för utbildningssektorn. För det andra att det finns en fara att kognitiva inslag som kritiskt tänkande, historiografisk analys och historiekulturell medvetenhet förbigås under resorna.

Med särskilt avseende på experiential learning undersöktes en grupp universitetsstudenters deltagande i ett utbildningsprogram i USA, March of Remembrance and Hope (MORH). Studien visade på positiva lärandeffekter av en åttadagarsresa med tillhörande förberedelser och efterbehandling⁷⁶. Utbildningen gavs som extrakurs utan akademiska poäng, söktes frivilligt och ett urval gjordes av studenterna bland vilka även doktorander ingick. När korttidseffekten utvärderades framkom att deltagarna påverkats ifråga om universella värden i sin omvärldsuppfattning och sitt engagemang i civilsamhället. Förutom deltagarnas jämförelsevis gedigna akademiska bakgrund finns det också anledning att peka på de goda förutsättningarna för stark motivation. Resultatens generaliserbarhet begränsas därmed, åtminstone för bredare grupper av skolelever.

Jämfört med det relativt framskjutna målen i MOTL och MORH, att stärka judisk identitet, har utbildningsprogrammet Polonia Programme som mål att problematisera en förenklad bild av polsk-judiska relationer i nutid och det förflutna. En undersökning har genomförts som här är relevant med avseende på dess bäring på experiential learning.⁷⁷ Judar och icke-judar med polsk bakgrund från 23 gymnasier och universitet i USA deltog år 2014 i två grupper om 30 studenter vardera i en elvadagarsresa som en del av programmet. Stor vikt lades under resan vid den sociala dimensionen inom gruppen liksom vid samtal och reflektioner på de platser som besöktes, två metodpsektorer som det två forskarna understryker vikten av för att

75 Ben-Peretz & Shachar, 2012.

76 Clyde 2010.

77 Gross & Kelman 2017.

uppnå målet. Detsamma gäller variationen mellan de kognitiva och emotionella inslagen samt de kroppsliga sinnesintrycken. Analysen av undersökningen, i vilken formulär och intervjuer användes före, under och efter resan, visar att resan i synnerhet genererade deltagarnas omprövning av såväl personlig som nationell identitet, samt ökade deras förmåga att göra historiografiska och historiekulturella reflektioner.

Också här finns anledning till stor försiktighet ifråga om undersökningens generaliserbarhet till studieresor för skolelever. Utöver deltagarnas akademiska bakgrund och motivationsgrad bör deras ålder tas i beaktande, den yngsta var 18 år och den äldsta 35, liksom deras motivation för att söka sin egen nationella identitet. Däremot visar undersökningen på betydelsen av de tillämpade metoderna inom experiential learning.

På ett liknande sätt är det just metoderna som är av intresse i en undersökning av den australiensiska grenen av MOTL, kallad AMOTL, som genom sitt upplägg avviker från MOTL genom explicit betoning av komplexiteten i de polsk-judiska relationerna genom historien.⁷⁸ Undersökningens empiri består av formulär besvarade av gymnasister från Australien och Nya Zeeland, samt intervjuer med deltagare från sju års olika resor. Artikelförfattaren pekar på att utbildningsprogram med besök av Förintelsens minnesplatser så gott som alltid syftar till att besökarens kontakt med en autentisk brottsplats ska hindra att liknande övergrepp upprepas. Besökarna behöver därför på ett djupare plan komma i kontakt med historiens händelseförlopp och därigenom blir känsligare för liknande inslag i samtiden. Undersökningens slutsatser är att AMOTL genererar känslomässig identifikation med offren men mindre djuplärande. Vad som krävs, argumenterar artikelförfattaren, är en mycket skicklig pedagog som möjliggör individens kontinuerliga reflekterande kring de egna och gruppens utgångspunkter. Annars fungerar inte minnesplatsen som en representation med förändringspotential. Det enda som händer är att kunskap blir befäst. Således behövs en skiftning i fokus från minnesplatsen som sådan, till pedagogens, deltagarnas och programmets sociala och historiska position.

Forskningsläge

Med avseende på själva studieresan och de former en sådan kan anta intar två monografier med likartad inriktning en central position inom forskningsfältet: Kyrre Kverndokks *Pilegrim, turist og elev: Norske skoleturer till døds- og konsentrationsleirer* från år 2007 och Jackie Feldmans *Above the death pits, beneath the flag: Youth voyages to Poland*

78 Alba 2015.

and the performance of israeli national identity, på engelska år 2008.⁷⁹

Båda undersöker vilken meningsproduktion som uppstår med avseende på Förintelsen under en norsk respektive israelisk resa och båda använder etnografisk metod med elevtexter, intervjuer och deltagande observation i syfte att skapa och analysera en holistisk bild av dels hela utbildningsprojektet, dels resan i sig. Eftersom arrangörerna, Hvite Busser och israeliska utbildningsministeriet, genomför många resor enligt ett återkommande koncept har de utvecklat ett tämligen fast schema, eller skript, för hur resan genomförs. Därmed finns fasta tolkningsramar inom vilka eleverna meningsförhandlar. Både Kverndokk och Feldman använder Victor Turners ritualteori för att analysera hur arrangörernas skript bäst förstås som en modern sekulär pilgrimsresa. Skriptet innebär att eleverna genomgår en passagerit enligt tre faser, som motsvaras av förberedelsen, resan och efterbehandlingen. Feldman argumenterar för att resan är en ritual av sekulärreligiös karaktär medan Kverndokk inte tar sin analys till detta steg.

Historiekulturellt visar Feldman hur Förintelsen brukas under resan så att de partikulära målen med resan dominerar de universella; skriptet och dramaturgin förstärker tolkningen att israeliska staten är den framtida garanten för judars säkerhet. Kverndokk visar å sin sida att resan visserligen gestaltar det universella minnet av Förintelsen som ett traumadrama, men att den specifikt norska minnesgemenskapen används genom det utrymme som ges norska överlevare från andra världskriget, inte Förintelsen, och de platser man besöker.

Likheter mellan de båda undersökningarnas resultat gäller inte minst hur resorna didaktiskt fungerar, det vill säga hur resandet i sig är upplagt, med såväl explicita som implicita tolkningsramar. För båda resorna är upprättandet av dikotomier grundläggande. Det sker genom att fysiska sfärer tilldelas specifika betydelser. Bussen och hotellet görs till den varma, trygga, välbekanta, goda nutiden som representerar liv. Döds- och koncentrationslägren görs till motsatsen: det kalla, hotfulla, främmande, onda i förfluten tid. Uppenbarligen finns mängder av inslag under så omfattande resor, som de Kverndokk och Feldman intresserar sig för, som kan hanteras didaktiskt på mycket olika sätt. Intressant är därför att enligt bådas analys tillskriver skriptet det nutida Polens landskap och väder, men i viss mån också människor, egenskaper som placerar landet i den negativt laddade kategorin i den didaktiska dikotomin. Således blir exempelvis den israeliska säkerhetsvakten, som alltid åtföljer den israeliska delegationen, en viktig symbolisk gränsmarkör mellan de två dikotomiserade sfärerna. Jämfört med den israeliska resan är den negativa laddningen av Polen och det polska betydligt mindre i den norska resan, men

79 Kverndokk 2007; Feldman 2008.

ändå tydligt urskiljbar som en del av skriptet.

Sett till det medföljande så kallade tidsvittnet och vederbörandes roll i hela utbildningsprojektet finns såväl likheter som skillnader. I båda fallen blir eleven ”vittne till vittnet” men Feldman betonar att de israeliska eleverna under resan först identifierar sig med det lidande offret, för att sedan snarare se vittnet som den segrande överlevaren. Kverndokk gör inte denna analys. Däremot förväntas såväl norska som israeliska elever inta positionen av ”det nya vittnet” efter resan.

För rapporten är Feldmans forskning relevant men i ännu högre grad Kverndokks. Dels är den norska kontexten närmre den svenska, dels skiljer sig Kverndokk från Feldman genom användningen av genrebegreppet i analysen av deltagarnas tolkningar av betydelser och skapande av mening. Kverndokk urskiljer tre resegenrer som interfolierar varandra och knyts till specifika inslag och platser under resan men ger eleverna tolkningsmöjligheter. Den dominerande genren är ”pilgrimsresan”. Den kännetecknas av att den föreställs vara en *inre* resa, lika väsentlig som den fysiska yttre, samt att själva *resandet i sig självt* ges lika stor betydelse som att uppnå det fysiska resmålet. Det innebär inte att resmålet är oväsentligt. Tvärtom, det är just ur det faktum att besökaren befinner sig vid det specifika resmålet som föreställningen om den inre transformationen hämtar sin näring. Således är föreställningar om resmålet autenticitet väsentliga för pilgrimsresan. Kverndokk pekar på hur en sekulär kontext inte riktar något imperativ till pilgrimen att transformeras i religiös mening. I en kontext i vilken minnet av Förintelsen uttrycks finns istället ett transformativt moraliskt imperativ.

De övriga två genrerna benämner Kverndokk ”turistresan” och ”skolresan”. Den förstnämnda kännetecknas av att besöka och uppleva kända turistattraktioner samt att shoppa. Konsumtion är centralt men också att kunna bete sig som turist, exempelvis genom att vara förmögen att orientera sig på en ny plats. Med den tredje genren, skolresan, söker Kverndokk fånga den sociala dimensionen med den dynamik en resa ger i form av åtta dygns samvaro. Från skolans sida innebär skolresan att eleverna ska erbjudas möjligheter till personlig mognad genom andra lärandemetoder och erfarenheter gjorda utanför klassrummet. För att relatera till den övriga forskningen är det inom denna genre perspektivet experiential learning närmast hör hemma. Kverndokk ägnar förhållandevis liten uppmärksamhet åt att särskilja turistresan från skolresan vilket är en konsekvens av hans valda elevperspektiv; för eleverna sammanfaller dessa genrer i stor utsträckning med avseende på vilken mening som produceras.

Såväl Kverndokk som Feldman har som framgått ett etnografiskt perspektiv. Det innebär att även om de belyser hur resorna fungerar

didaktiskt, är inte resorna i första hand analyserade som studieresor genomförda i utbildningssyfte. Man får intrycket av att Hvite Buser och israeliska utbildningsministeriet under en period före resan flyttar in i skolan för att sedan flytta ut eleverna under resan; skolorna lånar ut sina lokaler, sin tid och sina elever för skriptens iscensättande. Följaktligen spelar lärarna en minst sagt undanskymd roll i projekten. Den bild Kverndokk och Feldman ger av resorna är gediget underbyggd men också en konsekvens av att syftet är att undersöka elevperspektivet. Följden blir att lärarna inte är någon källa som nyttjas mer än vid några enstaka tillfällen. Frågan är vad som händer om lärare styr upplägg och genomförande i första hand utifrån mandatet i skolans styrdokument. Och vad framkommer om man helt enkelt frågar dem?

Metod, intervjupersoner och genomförande av undersökningen

Om historiedidaktiken betraktas som ett ämne vilket kan indelas i tre led, produktion, förmedling och reception av historia, riktar denna undersökning in sig på de båda första leden.⁸⁰ Historiedidaktiska undersökningar av produktionsledet behandlar framför allt läromedel och läroplaner i de fall skolundervisning fokuseras, medan förmedlingsledet belyses genom studier av lektionsupplägg och lärares metoder för sin undervisning. Receptionsledet är förenklat detsamma som elevperspektivet eller det lärande om historia som blir följderna av att ett visst stoff kombineras med en viss metod.

Undersökningen belyser visserligen inte läromedel i historia men väl producerade resor till Förintelsens minnesplatser och dessas genomförande. Receptionsledet behandlas inte i någon nämnvärd utsträckning. I så måtto är undersökningen ur ett historiedidaktiskt perspektiv inte något undantag från vad som iakttagits generellt inom TLH; utforskade empiriska områden börjar oftast med produktions- och förmedlingsledet.⁸¹ Att ingen forskning är gjord om resor till Förintelsens minnesplatser i en svensk kontext innebär emellertid att frågan om vilka olika resor som genomförs förefaller rimlig att initialt gripa sig an.

Metod

Målen med resorna liksom organisatoriska aspekter och metoder för lärande är avgörande för vilka resegenrer som produceras och följaktligen är det lärare, inte elever, som utgör undersökningens källor. Det är lärarna, inte eleverna, som inom ramen för skollag och styrdokument planerar och genomför resorna samt fogar in dem i ordinarie undervisning med bland annat bedömningsaspekter och kursinnehåll att hantera. Det är således också lärarna som beslutar om huruvida någon extern researrangör ska anlitas och i så fall vilket inflytande en sådan ges. Som framgått är, jämfört med de kontexter Kverndokks och Feldmans studier behandlar, inte några tillnärmelsevis lika domi-

80 Karlsson 2004, s. 34.

81 Eckmann & Stevick 2017, s. 287.

nerande researrangörer med helhetskoncept för svenska resor kända, varför det inte varit aktuellt att använda någon arrangör som källa.

Det finns olika metoder för att generera kunskap om resor till Förintelsens minnesplatser. En sådan som övervägts för studien är deltagande observation. Förutom möjligheten att validera lärarnas beskrivningar av förmedlingsledet erbjuder metoden också tillfällen att närma sig receptionsledet. Problemet har i föreliggande fall varit resursbrist i form av tid. Det utforskade fältet i kombination med att inte någon dominerande researrangör finns, medför att värdet av deltagande observation under någon enstaka resa riskerar att bli alltför begränsat för att frågeställningen om olika resegenrer ska kunna anses ges ett tentativt svar. I en större studie vore metoden däremot fruktbar.

Studien vilar epistemologiskt på konstruktivistisk grund, inte positivistisk. Det är således kunskap som skapas, inte abstraheras, vilket delvis inverkat på valet mellan muntlig intervju och skriftligt formulär. Det som eftersöks är i första hand lärares perspektiv i form av beskrivningar av resor till Förintelsens minnesplatser tillsammans med elever. Att få svar på enklare data om antal resor lärare gjort till Förintelsens minnesplatser, besöksmål och varaktighet låter sig göras genom formulär. Bedömningen gjordes emellertid att längre och friare skriftliga svar om bland annat didaktiska perspektiv inte är rimligt att förvänta sig av en yrkeskår med välkänt hög arbetsbelastning, med mindre än att någon form av ersättning utgår vilket inte var önskvärt; betalning till deltagare i en undersökning skapar svåra metodiska problem. Däremot är det sannolikt lättare att genom muntliga intervjuer få fler lärare att delta utan ersättning, eftersom intervjuerna troligen upplevs ta mindre tid i anspråk. Samtidigt utgör de ett anorlunda inslag i arbetet jämfört med besvarande av formulär. Den muntliga intervjuformen har dessutom fördelen att intervjupersonerna mer ocensurerat ger sig i kast med att skapa beskrivningar såvida tillräckligt förtroende upprättas för intervjuaren. Det eftersträlvade förtroendet är en följd av undersökningens konstruktivistiska ansats. Intervjupersonen har specifika kunskaper inom ett särskilt område. Därför är ambitionen att konstruera en intervjusituation i vilken den intervjuade ska kunna inta positionen av expert, vilken tenderar att ge mer deskriptiva än emotionella beskrivningar av området; det är inte intervjupersonernas privata åsikter som eftersträvas utan lärarens professionella. Också intervjupersonens meningsskapande är väsentligt för frågan om resegenrer, varför ett aktivt resonerande subjekt är att föredra framför en mer passiv åsiktsproducent. I enlighet med etablerad terminologi kallas därför hädanefter intervjupersonerna för

”informerter”.⁸²

För att ytterligare öka benägenheten för informanter att delta valdes telefonintervjuer, som är mindre tidskrävande med avseende på mötesproceduren, framför fysiska möten; de flesta intervjuer kom att genomföras på kvällstid och lov, på eller utanför informanternas förtroendearbetstid. Den relativa nackdelen med metoden är främst att samtalssignaler som ögonkontakt, mimik och kroppsspråk försvinner. Fördelen är emellertid att risken för övertolkningar och tyst samförstånd reduceras, eftersom betydelsen av de verbala uttryckens kommunikativa funktion ökar; det är i högre utsträckning det talade ordet som bär samtalet. Därmed ökar sannolikheten för att intervjuaren och informanten tvingas vara mer verbalt explicita.

Det faktum att lärarna intervjuas retrospektivt om sina resor ger anledning till viss vaksamhet. För det första är det troligt att genomförandet av ett så pass stort projekt som en resa med elever till Förintelsens minnesplatser innebär en rad anställningar och ett betydande engagemang. Bland dem som genomför flera resor bör således en del av yrkesidentiteten präglas av de förvärvade reseerfarenheterna, vilket innebär en risk för en alltför positiv framställning av de egna resornas betydelse. För det andra visar en undersökning av Niklas Amnert, om lärares undervisning om Förintelsen, att i flera lärares ”syn på den optimala undervisningen” utgör ”resor till historiska platser” ett väsentligt inslag.⁸³ Det finns således ytterligare en anledning att förhålla sig kritisk till informanternas retrospektiva beskrivningar. Därför bedömdes den semistrukturerade intervjuformen vara mest lämpad. Förutom att den ger önskvärd frihet åt informanten att under intervjun presentera sina resor, erbjuder den ett korrektiv för intervjuaren att hålla sig till i de fall då informanten beskriver alltför medryckande. Därför bör intervjuunderlaget inkludera frågor av utmanande karaktär. Exempelvis måste perspektivet finnas om varför informanten anser resor till Förintelsens minnesplatser vara mer fruktbara än klassrumsundervisning, när kostnaderna för resorna är jämförelsevis stora. Detsamma gäller föreställningen om att resor till Förintelsens minnesplatser främjar elevernas demokratiska utveckling, vilket kunde förväntas vara en av lärarnas motiveringar för genomförandet av resor.

Således valdes muntliga semistrukturerade djupintervjuer per telefon som empirigenererande metod. Att dialog eftersträvas innebär att intervjuaren är medskapare i kunskapskonstruktionen varför vederbörandes erfarenhet inom ämnesområdet har betydelse. Intervjuarens yrkeserfarenhet som gymnasielärare i svenska och historia under drygt tjugo år, samt mer än sextioåret resor till Förintelsens minnes-

82 Kvale & Brinkmann 2014, s. 125.

83 Amnert 2011, s. 86.

platser som lärare, ledare och guide för olika grupper innebär fördelar i framför allt två avseenden. För det första finns en förtrogenhet med de problem som lärare kan stöta på vid genomförande av reseprojekt i en skolkontext. För det andra är erfarenheter av exkursionspedagogiska aspekter, exempelvis logistiskt tvingande begränsningar och betydelsen av val av besöksplatser, värdefulla. Rimligen bör detta medföra att såväl praktiska som didaktiska inslag snabbare identifieras under intervjuerna, med möjligheter att fördjupa problematiska aspekter som informanterna själva inte är benägna att uppehålla sig vid. Samtidigt finns risken att grundläggande aspekter förbigås eftersom självklarheter sällan artikuleras i ett samtal mellan två personer som delar kontext. För att minimera risken konsulterades två forskare utan särskilda erfarenheter av skolans värld och resor till Förintelsens platser, en historiker och en sociolog, vid konstruerandet av intervjufrågorna.⁸⁴

Insamling av kontaktuppgifter till informanter

Rapportens syfte innebär att en informantstock bestående av lärare med olika bakgrund och erfarenheter av resor eftersöktes. Det fick till följd att tillgängliga nätverk som SKMA, Toleransprojektets nationella nätverk och Forum för levande historias nätverk inte nyttjades vid insamlingen av kontaktuppgifter till informanter. Risken för att dessa nätverk består av till alltför stor del hängivna och tämligen drivna lärare bedömdes som alltför stor. Det var inte heller önskvärt att informanterna skulle uppfatta sig som kontaktade i egenskap av nätverksmedlemmar, eftersom lojalitetsband till nätverken kunde inverka. Detsamma gällde kundförteckningar hos svenska och polska resebyråer över svenska skolor som frekvent genomför studieresor. Eftersom erfarenheten säger att de flesta svenska resor till Förintelsens minnesplatser inkluderar ett besök i Auschwitz, prövades möjligheten att via museet i Auschwitz erhålla kontaktuppgifter. Det visade sig emellertid att museet inte har några fullständiga register över kontaktuppgifter till samtliga skolor som betalat för bokningar av guider.⁸⁵

Följaktligen återstod alternativet att direkt tillskriva skolorna i Sverige utifrån Skolverkets register över svenska skolenheter.⁸⁶ Bedömningen gjordes att sannolikheten för att nå fram till informanter på kommunala skolor ökade om svenska kommuners förvaltningsrutiner nyttjades; en förfrågan från den lokala skolförvaltningen till

84 Bilaga 1.

85 Mejl från Katarzyna Bisaga, besökscentret vid Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, 2017-08-08; OF.

86 Skolverkets register är daterat till augusti 2017; <https://www.skolverket.se/skolformer/skol-adresser> [2017-09-26].

skolenheterna manar till eftersökning och besked till förvaltningen. Förhoppningen var att förfaringssättet dessutom skulle säkras, om Sveriges 290 kommuners registratorer tillskrevs med önskan om återrapportering till Forum för levande historias mejladress, även i de fall då inga informanter fanns på någon kommunal skola inom kommunen. Alternativet att sända mejl till de 3 566 kommunala högstadies- gymnasie- och särskolor som finns angivna i registret valdes därför bort. Således tillskrevs Sveriges 290 kommuners registratorer med information om undersökningen och önskan om återrapportering inom två till tre veckor beroende på när mejlet avsändes.⁸⁷ För att nå kontakt med de 1 175 fristående skolor och särskolor med högstadie- och gymnasieelever fanns inte någon annan möjlighet än att skriva direkt till dem.⁸⁸

Sammanlagt inkom kontaktuppgifter till 180 personer varav 131 är knutna till kommunala skolor och resterande 49 till fristående. 102 arbetar med högstadieselever och 78 med elever på gymnasiet. Det som efterfrågades var ”lärare eller annan personal ... som genomför eller har genomfört resor till Förintelsens minnesplatser” vilket resulterade i kontaktuppgifter också till rektorer och elevhälsopersonal, men den övervägande majoriteten är lärare. Geografiskt är spridningen stor, från Piteå i norr till Trelleborg i söder, och såväl landsbygds- som storstadsskolor har personal med den efterfrågade erfarenheten.

Sett till kommuntillhörighet återfinns personerna i 90 av landets 290 kommuner. Detta innebär att i nästan var tredje svensk kommun arbetar minst en person inom kommunal eller fristående skolverksamhet med erfarenhet av att resa med elever till Förintelsens minnesplatser.

Det är emellertid rimligt att anta att detta gäller betydligt fler kommuner. För det första har 164 kommunkanslier besvarat förfrågan enbart med autosvar, eller inte alls, trots att återrapportering efterfrågades. Om dessa kommunkanslier skickat förfrågan vidare till de kommunala skolorna går inte att avgöra. I dessa kommuner har inte heller någon fristående skola återrapporterat. Det är exempelvis känt av rapportförfattaren, att i ett tiotal av dessa kommuner har studieresor arrangerats inom ramen för skolverksamheten vid flera tillfällen under de senaste åren. Dessa potentiella informanter har emellertid inte upptagits i kontaktförteckningen. För det andra visade sig 64 mejladresser till fristående skolor vara ogiltiga. I merparten av dessa fall saknades hänvisning till ny mejladress. 998 fristående skolor besvarade inte heller förfrågan. För det tredje är det i 14 av de 90 kommuner från vilka kontaktuppgifter erhöles, en fristående

87 Bilaga 2. Registret över mejladresser erhöles via mejl från SKL, Fastigheter och service, 2017-08-21; OF.

88 Bilaga 3.

skola som lämnat dessa. Det innebär att kommunala skolor i dessa kommuner möjligen genomför studieresor utan att det meddelats, möjligen till följd av att dessa skolor aldrig nåtts av förfrågan. Det går således att på goda grunder anta att det i minst var tredje svensk kommun finns skolpersonal med erfarenhet av att genomföra resor med elever till Förintelsens minnesplatser.

Urval av informanter och genomförande av undersökningen

Trots att det inte efterfrågats inkom i dryga sextioalet fall diverse uppgifter om resmål, antal gjorda resor, resornas längd och projektbeskrivningar i samband med att kontaktuppgifter lämnades. Med hänsyn till undersökningens syfte gjordes bedömningen att de erhållna uppgifterna var möjliga att utgå ifrån vid urvalet av informanter; tillräcklig spridning fanns med avseende på olika erfarenheter liksom tillräckligt många lärare med flera resor bakom sig. Det senare var väsentligt för att kunna urskilja hur längre projekt eller lokala traditioner formats i olika riktningar. Av drygt sextio potentiella informanter kontaktades sex mejlledes med förfrågan om att delta i undersökningen.⁸⁹

Sedan fem av dem tackat ja informerades de skriftligen om villkoren för deltagande, varav anonymitet och möjlighet att avbryta intervjun var de viktigaste inslagen för att möjliggöra så fria samtalsformer som möjligt.⁹⁰ Inte minst var det väsentligt att informanterna inte skulle känna sig som representanter för sin skola eller kommun, utan kunna berätta om sina erfarenheter i egenskap av lärare. Undersökningens konstruktivistiska ansats innebär att en möjlighet, att röra sig från ”opinionsundersökarens” distanserade intervjuarposition till ”utforskarens” försök att tillsammans med informanten tränga under ytan av hans erfarenhetsvärld, eftersträvades.⁹¹ Vid intervjutillfället delgavs därför informanterna, före själva inspelningen, kort uppgifter om intervjuarens egen bakgrund som lärare för att skapa möjligheter för förtroende genom yrkesrelaterad identifikation. Dessutom kunde samtalet förenklas till följd av upplysningen om delad generell skolkontext. Ifråga om erfarenheter av resor till Förintelsens minnesplatser fick informanterna enbart information om att såvida intervjuaren inte var bekant med de minnesplatser som skulle komma att beskrivas, skulle informanten ombedjas att mer utförligt ange detaljer om dem. Avsikten med en så knapphändig information som möjligt i detta avseende var att informanterna inte skulle påverkas i sin egen

89 Bilaga 4.

90 Bilaga 5.

91 Kvale & Brinkmann 2014, s. 125.

beskrivning av resorna. Samtidigt var det önskvärt att de skulle kunna tala utan omständliga beskrivningar av minnesplatsernas utseende. Sedan enklare frågor om utbildning, lärarerfarenhet och organisatoriska omständigheter kring resorna ställts, uppmanades informanterna att beskriva sina erfarenheter. Det innebar att informanternas egen beskrivningsstruktur växte fram under intervjun.

De fem intervjuerna transkriberades och preliminäranalyserades med avseende på resornas mål, organisatoriska aspekter och lärandemetoder. Analysen visade att materialet inte kunde anses vara mättat varför ytterligare sex informanter eftersöktes. Som framgått har SKMA under lång tid bedrivit resor vilket motiverade att en kontakt togs med organisationen för att fånga in erfarenheter av dessa resor. Det är emellertid viktigt att understryka att det är lärarna själva som valt att anlita SKMA. En av de lärare till vilken kontaktuppgifter erhöles från SKMA fanns redan i förteckningen medan en ny tillkom. Utöver dessa båda valdes ytterligare fyra potentiella informanter ut från kontaktlistan. Samtliga sex sade sig vara villiga att delta i undersökningen och intervjuer genomfördes med dessa, varefter bedömningen gjordes att materialet var tillräckligt mättat för att motsvara undersökningens syfte att ge ett tentativt svar på frågan om olika resegenrer. De sammanlagt elva intervjuerna, med en total intervjutid på 14 timmar och 51 minuter, transkriberades vilket innebär att undersökningens skriftliga material till sitt omfång utgörs av 274 sidor.

Informanterna och deras resor

Av de elva informanterna är sex kvinnor och fem män, medan sex av dem arbetar på en högstadieskola och fem på en gymnasieskola. Erfarenheterna av att resa med elever till Förintelsens minnesplatser varierar från en resa till sexton per informant. Några av informanterna har erfarenheter av olika sorters resor men samtliga beskriver ett koncept på vilket deras huvudsakliga reseupplägg vilar. Samtliga informanter tilldelas fortsättningsvis pronomenet *hen*.

Informant 1:s resa

Informanten, som är språklärare, undervisar på en fristående gymnasieskola i en storstad.

Resan genomförs sedan drygt tio år tillbaka som en sju dagar lång utbytesresa med en tysk vänort, och inkluderar ett besök i ett koncentrationsläger under en halvdag. Utöver detta besöker man, under någon timme, också platser som representerar judisk kultur från tiden före Förintelsen samt ett mindre historiskt museum med anknytning till Förintelsen. Möjlighet att delta har elever som går i årskurs två på gymnasiet och läser tyska. Eleverna bor i tyska familjer, och enligt

informanten är målen med resan att eleverna ska utveckla sina tyska språkfärdigheter samt lära känna tysk kultur ur flera perspektiv. Således utgör lärande om och av Förintelsen en mindre del av resans innehåll och den har därför inte analyserats ingående.⁹²

Informant 2:s resa

Informanten, som är svensk- och SO-lärare, undervisar på en mindre kommunal landsortsskola som hyser samtliga årskurser i blandform. Skolan har genomfört resor vid åtta tillfällen men informanten har endast lett en av dessa. Denna varade i fyra dagar och genomfördes med en klass med elever i skolår åtta och nio. Under resan besöktes Auschwitz I och Auschwitz II-Birkenau under sammanlagt fyra timmar, men under resan ägnades viss tid åt förberedelse och efterbehandling av besöket. Utöver detta besöktes inte några platser som i resekontexten förknippades med Förintelsen. Enligt informanten är målen med resan, att eleverna tillsammans ska uppleva platser de troligen inte annars skulle besöka samt förstå innebörden av en historisk händelse. Informanten hade ingen kollega med på resan men väl några av elevernas föräldrar.⁹³

Informant 3:s resa

Informanten är lärare i samhällskunskap, religion och teater på en kommunal gymnasieskola i en större tätort. Hen har gjort en resa och stod vid intervjutillfället i begrepp att genomföra ytterligare en. Resan, som varade i fem dagar med omkring trettio elever i årskurs tre på samhällsprogrammet, finansierades externt och hade som huvudsakligt resmål EU-parlamentet. Att det före detta koncentrationslägret Buchenwald besöktes var, enligt informanten, en följd av att man ändå skulle passera det med bussen på ditresan. Totalt tillbringade gruppen en dryg timme på minnesplatsen, ledda av en av museets guider, innan eleverna fick gå runt på området på egen hand. Besöket följdes inte upp och inga särskilda metodgrepp med avseende på besöket användes varför informantens resebeskrivning inte analyserats ingående.⁹⁴

Informant 4:s resa

Informanten, som är SO-lärare, undervisar på en kommunal högstadieskola i en mindre ort på landsbygden. Resorna sker med tjugofem elever från framför allt skolår nio. Eleverna söker till, och väljs sedan ut, för att delta i ett projekt som följer det nationella Toleransprojektets modell och anpassats lokalt.⁹⁵ Resan genomförs sedan två år

92 Informant 1, 2017-10-31.

93 Informant 2, 2017-10-31.

94 Informant 3, 2017-11-01.

95 Toleransprojektets modell – se Mattsson & Hermansson Adler 2012.

tillbaka under åtta dagar och innehåller besök i Warszawa, Treblinka, Lublin, Majdanek, Krakow och Auschwitz. Enbart platser som kan relateras till Förintelsen besöks. Enligt informanten är det främsta målet att ge individen möjlighet att under resan och mötet med Förintelsens minnesplatser utveckla sig själv i ett socialt sammanhang. Informanten genomför resorna i samarbete med en kollega.⁹⁶

Informant 5:s resa

Informanten, som är historie-, geografi- och samhällskunskapslärare, undervisar på en gymnasieskola i en större tätort och har genomfört drygt tio resor till Förintelsens minnesplatser i och runt Berlin. Under fyradagarsresorna besöks koncentrationslägret Sachsenhausen, samt olika minnesmonument och historiskt betydelsefulla platser med anknytning till modern tysk historia. Eleverna reser med sin klass och går på samhällsprogrammet i årskurs tre. Enligt informanten är målet med resan att visa att historien alltid finns närvarande, vilket lättare låter sig göras på plats i Berlin än i ett svenskt klassrum. Informanten genomför oftast resorna i samarbete med en kollega.⁹⁷

Informant 6:s resa

Informanten, som är historie- och geografilärare, undervisar på en kommunal gymnasieskola i en storstad och har genomfört drygt tio resor till Förintelsens minnesplatser, varav åtta till Auschwitz och två till Berlin och Riga. För resorna till minnesplatserna i Polen har informanten anlitat SKMA vars program hen följt. Bland annat ingår reseledarskap av en SKMA-anställd pedagog och guide. Fyradagarsresorna innebär besök i Krakow och Oświęcim med därtill hörande platser som kan relateras till Förintelsen. Enligt informanten är målen med resorna att eleverna ska få djupkunskap om Förintelsen som historisk händelse, samt ge individen möjlighet att utvecklas i ett socialt sammanhang som skiljer sig från den ordinarie lärmiljöns. Informanten genomför resorna med olika kollegor som följer med på resorna som vuxenstöd för de deltagande cirka tjugofem eleverna, vilka går i årskurs två på företrädesvis samhällsprogrammet.⁹⁸

Informant 7:s resa

Informanten, som är SO-lärare, undervisar på en kommunal högstadieskola i en mindre tätort på landsbygden och har genomfört omkring tio resor till Förintelsens minnesplatser. Fyradagarsresorna bedrivs med högstadieelever i skolår nio från olika skolor i kommunen. Eleverna ansöker om deltagande och drygt trettio väljs ut. Besöksmålen är Auschwitz och Krakow där några av de platser som kan

96 Informant 4, 2017-11-01.

97 Informant 5, 2017-11-10.

98 Informant 6, del 1, 2017-11-20; del 2, 2017-11-21; del 3, 2017-12-06.

relateras till Förintelsen besöks. Enligt informanten är huvudmålet att eleverna, genom kunskaper som förvärvas på resan, ska påverkas att motverka främlingsfientlighet och annan diskriminering samt sprida sina kunskaper. Reseverksamheten bedrivs tillsammans med två andra lärare i kommunen, men med på resorna följer också lärare från de skolor som de deltagande eleverna går på.⁹⁹

Informant 8:s resa

Informanten, som inte är lärare utan fritidsledare och föreståndare på en ungdomsgård som är en del av det mindre landsbygdssamhällets enda kommunala högstadieskola, har deltagit i sexton resor till Förintelsens minnesplatser i Polen. Åttadagarsresorna går till Warszawa, Auschwitz och Krakow där platser som kan relateras till Förintelsen besöks. Målen med resorna är, enligt informanten, att ge eleverna förståelse för vikten av att alla människor tillmäts lika värde och att individens handlingar har betydelse i ett större sammanhang. Informanten leder resorna tillsammans med en lärare skolans rektor och en kurator men annan personal på skolan medföljer som vuxenstöd för eleverna, vilka brukar vara ett femtiotal. Samtliga elever på skolan i skolår nio erbjuds att åka med.¹⁰⁰

Informant 9:s resa

Informanten, som är lärare i SO och svenska, undervisar på en kommunal högstadieskola i en mindre tätort på landsbygden och har lett och deltagit i sex resor. Sjudagarsresorna innebär besök i Auschwitz samt Sachsenhausen och Ravensbrück i Tyskland. Enligt informanten är det huvudsakliga målet att eleverna ska bli vaksamma på tendenser inom sig själva att exkludera andra. Informanten leder resorna tillsammans med en eller ett par lärare, men föräldrar medföljer som vuxenstöd för de femtiotalet elever som deltar på resan. Samtliga elever på skolan i skolår nio erbjuds att åka med.¹⁰¹

Informant 10:s resa

Informanten, som är SO- och matematiklärare men numera rektor på och ägare av en fristående skola med samtliga årskurser, har genomfört fem resor till Auschwitz och Krakow där platser som kan relateras till Förintelsen besöks. Resorna genomförs under fyra till fem dagar med det huvudsakliga målet att vara en konkretisering av skolans måtto ”Rätt verktyg för rätt liv”, enligt informanten. Resan fogas in i den ordinarie undervisningen som ett av fler projekt. Informanten leder resorna tillsammans med omkring fem anställda, men många föräldrar medföljer som vuxenstöd för de trettiotalet elever

⁹⁹ Informant 7, 2017-12-08.

¹⁰⁰ Informant 8, 2017-12-12.

¹⁰¹ Informant 9, 2017-12-19.

som reser. Utöver detta samverkar informanten tätt med en lokal polsk guide. Samtliga elever på skolan i skolår nio erbjuds att åka med, vilket också gäller samtliga föräldrar till dessa elever.¹⁰²

Informant 11:s resa

Informanten, som är SO-lärare, undervisar på en kommunal högstadieskola i en större tätort på landsbygden. Hens enda resa genomfördes inom ramen för ett nationellt projekt av SKMA, i vilket fem elever i skolår nio valdes ut. En lärare från en och samma skola fick delta tillsammans med elever och lärare från andra skolor, sammanlagt en grupp på drygt fyrtio personer. Fyrdagarsresan innebar besök i Krakow och Oświęcim med därtill hörande platser som kan relateras till Förintelsen. Enligt informanten var målet med resan att eleverna skulle lära sig av historien och föra kunskaperna vidare för att kunna motverka att något liknande Förintelsen sker i framtiden.¹⁰³

Analytiska aspekter

Det som eftersöks i analysen är inte teoretiskt genererade resegenrer utan empiriskt inducerade sådana från intervjumaterialet. Följaktligen hanteras genrererna inte som idealtyper vilka per definition på ett analytiskt plan är skilda från varandra. Det innebär att resegenrererna inte ska förstås som strikt avgränsade taxonomier utan tentativa, såtillvida att andra beteckningar syftande på andra inslag i informanternas beskrivningar av resorna är fullt möjliga, förutsatt att de finner stöd i intervjumaterialet. I likhet med Kverndokks hantering av genrebegreppet är det inte heller så att en beskriven resa av en av informanterna bör betraktas som tillhörig en enda genre.¹⁰⁴ Tvärtom har en och samma resa inslag av flera genrer även om en genre är framträdande vid jämförelse med en annan informants beskrivning av sin resa.

Resegenre som begrepp ska förstås som den kombination av språkliga yttranden och handlingar som skapar mening för dem som genomför en resa. Mening uppstår i samspel med redan etablerad praxis inom genren, och det är främst som sådana meningsskapande ramar som resegenrererna går att urskilja i materialet.¹⁰⁵ Det materialet i strikt mening säger något om är således informanternas beskrivningar av resorna och vad de i intervjusituationen lyfter fram i samtalet för att skapa mening åt denna beskrivning.

Materialet är analyserat ur tre aspekter: mål, organisation och metod. Aspekterna korrelerar med de tre första forskningsfrågorna. Den

¹⁰² Informant 10, del 1, 2017-12-20; del 2, 2018-01-04.

¹⁰³ Informant 11, 2017-12-20.

¹⁰⁴ Kverndokk 2007, s. 115f.

¹⁰⁵ Kverndokk 2007, s. 42f.

fjärde frågan besvaras genom att eventuella mönster urskiljs när de tre aspekterna tillämpas. Exempelvis är en etablerad resegenre inom skolans värld den traditionella skolresan.¹⁰⁶ Om en analys av den organisatoriska aspekten visar att en klass på en skola gemensamt samlar in pengar till resan och att föräldrar deltar under resan, kan man anta att dessa föräldrar också deltar vid samtal med elever, det vill säga som ett metodredskap för att utveckla förståelse för upplevelserna av minnesplatserna. Om så är fallet, och målet med resan är att eleverna ska uppleva något tillsammans, inte i första hand att lära sig mer om Förintelsen, är det rimligt att se hur de tre aspekterna tillsammans skapar mening genom att relevanta inslag motsvarar redan etablerad praxis för en skolresa. Således utgår analysen från att olika resegenrer finns etablerade för resor till Förintelsens minnesplatser i en svensk kontext, om än ej ännu beskrivna.

106 Kverndokk 2007, s. 115f.

Informanterna om sina resor

Generellt är det ett inslag som tydligt framträder i intervjumaterialet: resorna görs enligt lärarna själva i en utbildningskontext. Sett i ett större samhällsperspektiv utgör emellertid resorna ett accepterat uttryck för erinran om Förintelsen. Det betyder att för informanterna är det självklart att resa med eleverna till just Förintelsens minnesplatser:

I10: Om du har hundra ställen att välja på, att åka till, så måste detta vara nummer ett i bucket list, eller hur?

OF: Varför det?

I10: Ja, nu ställer jag en motfråga till dig. Vart skulle man åkt annars?¹⁰⁷

Självklarheten förklaras av informanterna med att Förintelsens kontext finns runtom dem och därför har en ”extra laddning” för dem själva och eleverna, men platsvalet motiveras instrumentellt med hänvisning till utbildningssyften.¹⁰⁸ Det visar sig att lärarna, även om de säger sig inte ha begrundat möjligheten, skulle kunna tänka sig att genomföra resor till andra minnesplatser än Förintelsens där folk-mord begåtts, men enbart såvida de når sina utbildningssyften. Det är värt att uppmärksamma hur det faktum att resorna vuxit fram inom ramen för skolan, i frånvaron av ett påbjudet erinranssyfte från en utomstående researrangör, medför att just utbildningssyftet för lärarna möjliggör en omprövning av resmålen.

I såväl det norska som det israeliska fallet är det just erinran eller åminnelse som är startpunkten. Men i vad förankrar man sina resomang om inte vikten av att minnas bildar grund? Det är talande att utmaningar av informanternas påståenden besvaras med att ”detta är ett uppdrag utifrån vårt värdegrundsarbete i skolan” och att ”människors lika värde och hela ... Ja, läroplanen helt enkelt” är den allmänna plattform som lärarna ställer sig på.¹⁰⁹ Även om det mycket sällan ges mer specifika hänvisningar till inslag i kursplaner förekommer de:

I10: Ja, jag tycker ... det skulle vara väldigt märkligt att inte ha någonting om judisk historia, det tycker jag trots allt.

OF: Varför det?

¹⁰⁷ Informant 10, del 1, 2017-12-20.

¹⁰⁸ Informant 4, 2017-11-01.

¹⁰⁹ Informant 7, 2017-12-08.

I10: Ja, varför det? Vad ska jag svara på det? Det är ju så här, att om man tänker sig vårt ... Vi har ju ett uppdrag där vi ska, dels belysa olika religioner naturligtvis, våra världsreligioner och sådant.¹¹⁰

Samtalet gäller relevansen av att besöka de före detta judiska kvarteren i Krakow under resan. Svaret utvecklas sedan med historiekulturella förklaringar, men det är ändå så att skolans styrdokument är det första informanten stödjer sig på i sin tvekan.

Mål

För samtliga informanter är de universella målen det inramande, vilket signaleras av projektbenämningar som ”En människa gör skillnad” och ”Demokrati-resan”.¹¹¹ Det innebär att lärarna också ser på sitt arbete i ett större samhällsperspektiv och på längre sikt. Målet blir då att eleverna, genom de underförstått särskilda kunskaper och insikter de förvärvat under resan, ska hålla minnet av Förintelsen vid liv så att ”det aldrig händer igen”, vilket är en minst sagt igenkännbar fras från en vidare erinransdiskurs.¹¹² Att resan ska skapa en inre vaksamhet hos eleverna mot antidemokratiska tendenser i samtiden är också ett mål som nämns. Detsamma gäller tanken på att eleverna i en inte alltför avlägsen framtid tillhör den samhällsbärande generationen. Informanternas förhoppning är att eftersom eleverna besökt minnesplatserna kommer de att omvandla sitt minne av resan till politisk handling: ”Jo, om man tänker så här, att man skulle rösta på högerextrema partier, så kommer det naturligtvis att hända våra elever också. Men jag tror att vi minimerar den risken.”¹¹³

Den okända omgivningen och resandet ger upphov till en ny social situation inom gruppen vilket noteras av samtliga informanter. För vissa informanter är den förändrade sociala situationen ett eftersträvsvärt medel, för att skapa möjligeter för individerna att pröva nya sociala roller. Andra tar ytterligare ett steg och menar att de nya sociala rollerna är ett medel för att uppnå målet med att individen ska lära känna sig själv.

Sett till lärandeaspekten är målet att eleverna ska använda fler sinnen än i vanlig undervisning, för att därigenom bättre minnas erfarenheterna från resan: ”Har man varit på plats, man har känt lukter, man har sett, man har hukat sig för att komma in, man har ... Det är någonting helt annat som tränger under huden och finns med forever, tror jag.”¹¹⁴ I kombination med förändringarna ifråga om fysisk omgivning och sociala relationer, förväntas resan öppna eleverna för nya

110 Informant 10, del 2, 2018-01-04.

111 Informant 8, 2017-12-12; informant 9, 2017-12-19.

112 Informant 11, 2017-12-20.

113 Informant 10, del 2, 2018-01-04.

114 Informant 11, 2017-12-20.

perspektiv och ge träning i att inta oprövade positioner. Därmed, tänker sig informanterna, att eleverna ges möjlighet att skapa ett starkt och betydelsefullt minne av resan. I sammanhanget relevant är informanternas ambition att verka för vad som skulle kunna kallas skolans ”kompensatoriska” uppdrag:

Alltså är det så att eleverna åker utomlands, ja men då åker man till Thailand eller så åker man till alperna. Det finns inte det här kulturella... resandet som, eller det historiska resandet. Det existerar inte. Utan man åker till en strand. Så jag tror att många, många kommer ingenstans om det inte är genom skolan heller.¹¹⁵

För informanten, som har en elevkategori med liten resvana i åtanke, är ambitionen med resan också att visa eleverna på alternativa resmål än dem hen anser vara präglade av turistindustrins strömlinjeformade utbud. För dessa elever, tycks informantens förhoppning vara, kommer resan till Förintelsens minnesplatser att efteråt representera något verkligt udda. Det blir därmed en god förutsättning för minnets grogrund, kopplat till lärande.

Organisation

Resorna finansieras med skolans tilldelade medel, särskilda medel från kommunstyrelser och stipendier. Inte ovanligt är att elever arbetar med försäljning av olika produkter för att gemensamt bidra till resan, vilket också gäller föräldrar. Däremot är lärarna noga med att inte några elever ska hindras att åka med till följd av att de inte har tillräckligt god privatekonomi, eller att de inte bidragit i de gemensamma insamlingarna. Ofta är det enstaka klasser eller en årskull på en skola som reser, men i materialet förekommer tre fall där elever söker till, och sedan väljs ut, för att delta i reseprojekt som omfattar mer än en skola.¹¹⁶

Ifråga om ansvarsfördelningen är det allmänna intrycket att informanterna arbetar självständigt med resorna i förhållande till skolledningen men ofta tillsammans med kollegor. Lärarnas stora engagemang är framträdande, i något fall så starkt att informanten tog semester från sin ordinarie lärartjänst då hen inte tilläts genomföra en resa under ordinarie arbetstid.¹¹⁷ Under resorna anlitas lokala guider i olika utsträckning, men till största delen fungerar lärarna som både reseledare och guide. Den längsta resa som företas är på nio dagar men ingen är kortare än fyra. Åtta av resorna går till Auschwitz och tre till olika platser i Tyskland. Emellertid går en av Auschwitzre-

115 Informant 2, 2017-10-31.

116 Informant 4, 2017-11-01, informant 7, 2017-12-08, informant 11, 2017-12-20.

117 Informant 7, 2017-12-08.

sorna också till de tyska före detta koncentrationslägren Sachsenhausen och Ravensbrück, vilket är den av Hvite Bussers rutter som är mest frekventerad. I sammanhanget intressant är det därför att resetraditionen på denna skola inleddes i början av 2000-talet med att Hvite Busser anlätades som researrangör.¹¹⁸

Reseverksamhetens kontinuitet på skolorna är stor, i ett fall sträcker den sig så långt tillbaka i tiden som till år 1998, och det är påfallande hur resorna ger skolorna en specifik identitet i landsbygdskommunerna. Den manifesteras utåt och får betydelse i lokalsamhället, bland annat när Förintelsens minnesdag arrangeras då lärares och elevers bidrag utgör centrala inslag.

Metod

Innan metodashänsyn på själva resan ägnas någon större uppmärksamhet bör det sägas att informanterna genomgående beskriver den vikt de lägger vid förberedelser. Det sker genom att gäster bjuds in till skolan, filmvisning, studier av skönlitteratur och traditionell historieundervisning. Även inom religionsämnet ägnas den kommande resan viss uppmärksamhet. Däremot är det generellt så att efterbehandlingen av resan är mindre framträdande. Det är inbäddat i denna ram som informanternas resebeskrivningar ska förstås.

En resa innebär i sig att förutsättningarna för lärande förändras och därmed också metodaccenten. För det första är de många okända faktorerna fler i form av förseningar, väderförhållanden, fysiska förflyttningar och en mängd främmande människor som rör sig i en för gruppen okänd omgivning. Med nödvändighet måste lärare och elever hantera själva resandet tillsammans, vilket möjliggör en likställd relation mellan lärare och elever i förhållande till det nya; ”det händer någonting med klassen och det händer nånting mellan klassen och mig också.”¹¹⁹ För att detta ska kunna tillföras lärandet behöver intrycken verbaliseras någorlunda jämlikt, vilket kan ske genom att deltagande vuxna också skriver reflektioner eller deltar i samtalen. Läraren blir då inte bara gruppleddare utan också gruppmedlem med sina intryck från dagen. Just skrivande och samtalande framstår som de mest framträdande metoderna under resorna, vilket skiljer sig från den ordinarie undervisningen enbart genom att lärare och elever jämsides eller tillsammans verbaliserar en gemensam och för samtliga ny upplevelse.¹²⁰ För det andra måste delvis nya strukturer skapas, varav kvällssamlingen är ett frekvent använt grepp av informanterna. Det är framför allt under dessa samlingar som mer systematiskt reflekteran-

118 Informant 9, 2017-12-19.

119 Informant 5, 2017-11-10.

120 Att lärarna själva och deras medföljande kollegor skriver reflektioner tycks emellertid inte höra till vanligheten, även om metoden används; informant 10, del 1, 2017-12-20.

de kring dagen tillsammans genomförs.

Vidare har det faktum att besöksmålen är historiska platser en avgörande betydelse, enligt informanterna; "[d]e tydliggör någonting som inte bara är en text eller en bild i en bok utan de är en högst verklig känsla som du känner i din egen mage när du står där."¹²¹ För att metodiskt nyttja platsens autenticitet förekommer det att lärarna ger eleverna uppgifter att lösa på själva besöksplatsen. Eftersom de historiska platserna samtidigt är minnesplatser med en moralisk dimension, genomför informanterna någon form av ceremoni, vilken får betraktas som ett metodiskt grepp. Den är utarbetad i varierande utsträckning, alltifrån ljusständning, musik och textläsning med elever som medverkar, till endast en tyst minut. Vid sidan av ceremonin är narrationen av enskilda människoöden under Förintelsen det flitigast använda metodiska greppet som informanterna förlitar sig på.

Genren skolresan

Historikern Klas-Göran Karlsson beskriver i en av sina böcker hur hans egna skolresor på 1970-talet bar till Köpenhamn: "Målet var självklart: Tivoli, med berg- och dalbana och karuseller. Där var livet som bäst. Idag reser skolelever i stället till Auschwitz. Där togs hundratusentals människors liv. Där har livet aldrig varit värre."¹²²

På en övergripande nivå uttrycker naturligtvis det skifte i resmål som Karlsson pekar på en generell förändring av historiekulturen med bäring på samtliga resegenrer som går att urskilja i intervju-materialet. Men det Karlsson beskriver är också en resa som eleverna själva hade stort inflytande över. Visserligen innebar säkert Köpenhamnsvistelsen ett eller annat museibesök, men om eleverna inte önskade gå på Tivoli hade de nog kunnat göra något annat trevligt tillsammans med de medföljande vuxna.

Ett utmärkande drag för skolresan som genre, är att elevernas inflytande är förhållandevis stort jämfört med ordinarie skolverksamhet. Följdenligt tenderar lärarens inflytande att minska i motsvarande grad, och inte sällan kliver istället föräldrar in på scenen. Målet är att eleverna, som ofta går i samma klass, ska uppleva något trevligt som avslutning av en längre tid tillsammans; minnet av den skolorganisatoriska enheten "klassen" ska präglas av en positiv social gemenskap, som upplevs utanför skolans värld. Av olika skäl lånar skolan ut sin infrastruktur för att genomföra projektet, inom vilket de traditionella lärandemålen blir mindre accentuerade. I en historiekultur i vilken Förintelsen är central, legitimeras detta således om ansträngningarna och den förbrukade tiden mynnar ut i en resa till Auschwitz.

¹²¹ Informant 4, 2017-11-01.

¹²² Karlsson 2010, s. 290.

Organisatoriskt utmärks skolresan till Förintelsens minnesplatser av att finansieringen blir ett projekt i sig. Skolan bidrar med lektionstid så att de olika insamlings- och försäljningsidéerna ska kunna diskuteras och genomföras, men resekostnaderna täcks inte av skolan. Inkomsterna kommer från stipendier eller utgörs av gåvobelopp från lokala aktörer, samt från elevernas arbetsinsatser i vilka föräldrarna bistår. Det förekommer också att föräldrar engagerar sig i arbetsgrupper och ansvarar för de insamlade medlen, liksom för bokningar av flygbiljetter, bussar och hotell. I gengäld ger skolan eleverna ledigt för själva resan och lärarens arbetstid räknas helt eller delvis in i hens förtroendearbetstid.

Förändrad balans ifråga om ansvar har sin motsvarighet i inflytande, vilket gäller i synnerhet om föräldrar tar ledigt från sitt arbete för att delta som vuxenstöd under själva resan. Beroende på föräldragruppens sammansättning och lärarens erfarenhet finns en tendens till mindre tid för besök av minnesplatser under resan, till förmån för turistmål, shopping och ledig tid:

Men det var en föräldragrupp, samma föräldrar både i år och för två år sedan... som tyckte väl att... Om jag hårdrar det lite grand, så tyckte de nog att lärarna inte skulle lägga sig i någonting överhuvudtaget. Utan bara vara snälla och åka med ...¹²³

Balansförändringen innebär samtidigt att relationerna mellan lärare, elever och föräldrar kännetecknas av jämlikhet, under förutsättning att resplanen är resultatet av ett gemensamt beslut. Eftersom de fasta programpunkterna är jämförelsevis få i genren och omges av tid som kan disponeras tämligen fritt, uppstår slumpartade händelser som bildar grund för gemensamma upplevelser under resan:

Men vi gjorde så att, efter saltgruvan, när vi åkte tillbaka så hade vi ju nästan hela eftermiddagen fri. [---] [D]å åkte vi till något stort köpcenter som eleverna ville gå in och shoppa lite på och... när vi skulle därifrån så regnade det väldigt så då såg vi en sådan där Hop on Hop off-buss, som vi hoppade på. Och den var ju bra på det sättet att vi kunde, vi fick, där fick vi som en guide, en liten guidning runt om i Krakow. Så den var bra.¹²⁴

Det framgår att eftersom eleverna är de som sägs efterfråga shopping prioriteras den. Den mer kunskapsinriktade guidturen blir av först sedan shoppingen gjorts, men den är inte följd av medveten planering. Gruppen kunde lika gärna ha gått miste om den, vore det inte för regnet. Därmed är den överraskande för samtliga, som således

123 Informant 9, 2017-12-19.

124 Informant 2, 2017-10-31.

får en gemensam upplevelse, utan att läraren har större erfarenhet eller beslutsmandat än någon annan.

Skolresans friare inramning tycks också omfatta besöken av minnesplatserna med avseende på lärarens metodintentioner. Således kommer det att finnas få, om ens några, skäl för läraren att ha särskilda önskemål till den guide som leder besöket på minnesplatsen. Istället följer man helt guidens innehåll och rytm, även om läraren tydligt märker att varken hen själv eller eleverna förstår kontexten. Det visuella, påtagliga tar överhanden, som exempelvis utställda artefakter. I Auschwitz II-Birkenau har museet ställt upp en järnvägsvagn på rampen, vilken guiderna under standardturen uppmärksammar. Men det finns en gräns för när besökarnas kognitiva processer måste ta vid, för att det man betraktar ska bli meningsfullt:

Det skulle kanske behöva byggas upp lite mer autentiska situationer. Alltså att man tryckte in x antal vaxdockor i den här vagnen så att man fick se hur trångt det var eller att, på något sätt levandegöra det lite mer. Jag förstår att man absolut inte gör det, men för att eleverna skulle förstå så skulle jag tro att det skulle krävas.¹²⁵

Informanten inser att museet inte kan passera gränsen för det groteska, men tycks anse att detta skulle behövas för att eleverna ska få ut någonting av vad de ser. Ändå gör hen ingenting för att själv producera denna mening. Meningen förväntas bli skapad av museet och följaktligen fortsätter guideturen. Inte heller genomför gruppen någon ceremoni som skulle inverka på guideturen eller innebära en meningsskapande handling, men när man befinner sig utanför ingången händer något:

I2: ... [D]et var ett stort gäng med judiska elever som var där, som hade en ceremoni utanför som vi stannade upp och blev stående vid en väldigt lång stund. För de sjöng och jag ska inte säga dansade, men det var någon ritual de hade med ljus och flaggor. Vi blev stående utanför för att se på det.

OF: Just det.

I2: Vi kunde inte riktigt slita oss. För det, där var det... det var ju gråt och klagan där och så.

OF: Tog ni upp det, var det något som ni pratade om sedan?

I2: Ja, i och med att vi var så pass få, så hade vi en liten buss. Så den frågan kom upp direkt på bussen. Vad var det där och varför, och ja... det diskuterades på en gång. Och då var det någon elev som kom fram till att det där måste ju ha varit ättlingar på ett eller annat sätt

125 Informant 2, 2017-10-31.

och... ja, diskuterade de känslorna, eller de försökte sätta sig in i de känslorna hos... de judiska eleverna. [mina kursiveringar]¹²⁶

Utanför lägret råder friheten att gemensamt upptäcka igen, och det är som utomstående observatör läraren tillsammans med gruppen bevittnar vad som sker. Efteråt, i avskildhet på bussen, börjar mening produceras igen. I informantens beskrivning under intervjun är det lärarens position hen intar ("det diskuterades", "någon elev") vilket sätter in samtalet i en didaktisk ram. Men det är trots allt en slump som styr vad som sker. I avsaknad av metodisk struktur griper man tillfället till samtal i flykten. Det är just detta skolresan som genre handlar om; diskussioner ska uppstå när något som gruppen finner angeläget att hantera inträffar. I avsaknad av metodisk struktur är inte heller kvällssamlingar inlagda i programmet men en sådan uppstår på kvällen efter besöket i Auschwitz:

Ja, för det var ingenting som var planerat överhuvudtaget, utan det blev en spontan sak av det hela. Något som, det initierades av eleverna som ställde en fråga och, "det här kändes jobbigt, varför var det så här." Så var det någon som gick förbi och hörde och flickade in någonting och sen var de i det och så kom det någon. Alltså, det blev så bra. *Det var inget tvång på något sätt.* För en del ville ju inte prata om vad de hade varit med om eller vad de hade sett eller så. Men de som ville, de hade möjligheten. [min kursivering]¹²⁷

Inom ramen för genren uttrycker informanten således att det spontana är det önskvärda. Därför anser hen att frånvaron av "tvång", som en förplanerad samling förmodas ge upphov till, gör att samtalsstunden blir lyckad. Huruvida de elever som inte vill samtala, skulle vara betjänta av mer formell struktur för sin kunskapsutveckling är inte en fråga som är avgörande för läraren, vilket kan te sig förvånande. Rimligen bör det förstås som ett led i att ansvarsfördelningen mellan läraren och de medföljande föräldrarna är oklar i denna informella sociala situation. Samtidigt är det ett uttryck för att lärandesyftet med resan inte har någon framskjuten position.

Investering av tid och pengar som föräldrar gör i projektet förklarar det inflytande de har i planering och genomförande. Om läraren vill förändra reseupplägget måste föräldrarna involveras. Om hen lyckas med det kommer ändå skolresan som genre att inverka:

Föräldrarna skulle jag kunna få med mig ganska lätt tror jag. Om jag säger att så här upplever jag det, då tror jag att många skulle lyssna, jag tror, nej men eleverna skulle också förstå det så små-

126 Informant 2, 2017-10-31.

127 Informant 2, 2017-10-31.

ningom. Men, vi måste komma fram gemensamt, till vad vi vill fokusera på. Jag kan ju bestämma vad som helst, men... det är ju ingen idé att jag bestämmer saker utan att ha med mig eleverna. *Det här är ju ändå deras resa, egentligen.* Det är ju de som ska lära sig någonting av det, *eller inte lära sig*, men det är de som ska få en upplevelse. För det handlar mer om upplevelse än om själva kunskapen. Faktiskt. [mina kursiveringar]¹²⁸

I ett annat sammanhang där lärande diskuteras kan citatet fungera som motivering för helt andra beslut. Att det är elevernas resa eller elevernas upplevelser är väsentligt för all undervisning. Men informanten går så långt som att säga att elevernas inflytande är stort nog för att upplägget kan innebära att de *inte* lär sig. Det är således lätt att föreställa sig att eleverna i en annan historiekulturell kontext önskar att deras skolresa ska gå till Tivoli i Köpenhamn istället för Auschwitz i Polen.

Genren historieresan

Historiska kunskaper blir på en rad olika sätt aktiverade under en resa till en minnesplats som sker i en utbildningskontext, och resmålens historiska dimension blir föremål för de didaktiska ambitionerna. Inom vad som här kallas historieresan träder de kognitiva processerna i förgrunden, framför de emotionella, och därmed blir fakta, kunskaper, historiska strukturer och processer bärande element i informanternas beskrivningar av sina resor.

Ett mål med historieresan är att levandegöra historia på ett sätt som den ordinarie undervisningen inte anses kunna göra. Ett mer djupgående mål inom genren historieresan är att belysa och problematisera minnesplatserna som konkreta uttryck för historiemedvetande och historiekulturers betydelse: "... historien finns alltid med oss i vardagen. [---] det blir tydligare att visa det på ett ställe som Berlin."¹²⁹

Under en resa till just Förintelsens minnesplatser accentueras också oundvikligen de existentiella och moraliska dimensionerna. Dessa kan hanteras intellektuellt genom att eleverna ges historievetenskapliga begrepp och tränar sina färdigheter i att så att säga "tänka historia". I genren historieresan kan de didaktiska ambitionerna göra halt just där. Men eftersom målet med resan också kan vara att elevernas förvärvade kunskaper och färdigheter ska spridas till de jämnåriga, kan både eleverna och historieresan bli instrument för att påverka samtiden. Idén vilar på antagandet att kunskap om Förintelsen inte bara förändrar eleverna, utan också gör dem benägna att aktivt sprida

128 Informant 2, 2017-10-31.

129 Informant 5, 2017-11-10.

denna kunskap: ”Men de fick hyllningar för sina fantastiska presentationer [...] och de sa ’Det känns som vi är ett vittne till det här, och nu är vi skyldiga att sprida det här vidare.’”¹³⁰ Det moraliska imperativet förutsätts i denna typ av historieresa vara så starkt, att det framkallar en känsla av plikt hos eleverna att hålla minnet av Förintelsen vid liv.

Mellan målen och hanteringen av de organisatoriska ramarna för historieresan finns samband. När fullfinansiering är möjlig från skolan är de historievetenskapliga kunskaperna och färdigheterna i sig målet. Följaktligen blir inte lokala bidragsgivare och sponsorer aktuella, och eleverna förväntas inte heller delta i insamlingsprojekt eller som motprestation genomföra några redovisningar för jämnåriga. Hela klasser kan då erbjudas att resa inom ramen för undervisningen i framför allt historia. När däremot externa bidragsgivare finns med, exempelvis ett lokalt företag, kommunstyrelsen eller statliga medel, är incitamenten att sprida de förvärvade erfarenheterna från resan stora. Därmed uppstår också frågan om vilka elever som bedöms vara bäst lämpade för uppgiften:

I7: Det är inte någon resa för en elev som har hög frånvaro och behöver komma igen och få en andra chans, om du förstår hur jag menar. Det är inte den typen av resa, för den diskussionen har vi haft med vissa skolor. Jag har varit med om att ha med den typen av elever, och det har inte riktig ... då får man lägga upp det på ett annat sätt. Det här är ett väldigt högt tempo och höga krav och så vidare. [---] För jag har varit med om det många gånger, att de klarar inte riktigt av att vara hemifrån, med mat och hela den... ja... att vara borta och sova i hytt. Det är ju en massa sådana där saker. Och då kan de inte ta till sig upplevelsen.

OF: Okej, så det är en del praktiska konsekvenser av själva resandet också, som styr?

I7: Ja, lite så får man också tänka. Och social och kunna ingå i ett sammanhang, och vara... och så... Och sen ska man ju klara av att genomföra redovisningen och... ja, det är ju fint. Vi brukar säga att ”ni blir ju [x:s] kommuns ambassadörer”, liksom.

OF: Det är ett viktigt syfte, att de ska sprida det här på något sätt då, eleverna?

I7: Ja, ja, det är det. Det är jätteviktigt.

OF: Varför är det så viktigt, tycker du?

I7: Jo, för att... annars när vi ju bara... annars när ju berättelsen bara trettio två grundskoleelever i nian, annars. Kan vi sprida det sen ute

130 Informant 11, 2017-12-20.

på skolorna så får ju många av dem... de får inte autentiska upplevelser av att vara på platsen, men de får berättelsen av en kamrat eller en klasskamrat eller så.¹³¹

Utöver det faktum att informanten understryker vikten av att eleverna sprider sina kunskaper, framgår det också att just detta mål inverkar på urvalet. Vid urvalet av eleverna är utgångspunkten att resandet i sig är praktiskt och socialt krävande, men vikten av att sprida innehållet är det som främst motiverar att urvalet görs. Ett alternativ vore annars att pedagogiskt arbeta med denna aspekt så att alla elever har chansen att delta i resan. Det framgår inte av citatet vad ”högt tempo och höga krav” syftar på, men resan som informanten talar om är synnerligen kunskapsrik. Belysande är att de historiska aspekterna är så väsentliga att hen efter Auschwitzbesöket känner sig föranledd att på bussen korrigera och kontextualisera den information museets guide bestått gruppen med.¹³²

Under historieresan står lärarna själva för reseledarskap och guidning, förutom i just Auschwitz där besök kräver att museets guider finns med under besöket. Det fordrar inte bara kunskap och vana av läraren, utan också en målmedvetenhet med avseende på vad varje platsbesök syftar till. Följaktligen är resan noggrant planerad och således sker meningsproduktionen i stor utsträckning inom de ramar läraren planerat. Det innebär bland annat att om förslag kommer från eleverna om att ändra resplanen, kan en diskussion föras utifrån hur väl förslaget passar in i helheten. Fullt möjligt inom genren är också att en extern reseledare anlitas, eftersom genren som sådan betonar kunskaper och expertis snarare än ett ledarskap inriktat på resandets sociala dimension, vilket skulle kräva djupare relationer till eleverna.¹³³

En metodisk konsekvens av att historieämnet centreras, är öppenheten för att inkludera platser vars historiska dimension inte har någon koppling till Förintelsen. Detta är en följd av att det dominerande metodiska greppet i historieresan är perspektivskiftet med avseende på såväl historiska subjekt som tidsskikt. Belysning och problematisering är målet, men inte nödvändigtvis så att eleverna överväldigas av intensiteten i upplevelsen på plats. Narrationer används men istället för emotionellt starka vittnesmål kan ett perspektivskifte mellan ”den stora berättelsen och den lilla berättelsen” vara syftet med att använda historiska personer i presentationen.¹³⁴ Skriv- eller andra uppgifter för eleverna på besöksplatserna används inte, vilket troligen förklaras av att det är en mer neutral ämnesbehandling som eftersträvas än en inåtriktad rörelse i vilken eleverna uppmanas att

131 Informant 7, 2017-12-08.

132 Informant 7, 2017-12-08.

133 Informant 6, del 1, 2017-11-20; Informant 11, 2017-12-20.

134 Informant 5, 2017-11-10.

rikta sökarljuset mot sin egen reaktion på minnesplatsens laddade omgivning. Vidare är kvällssamlingar ett inslag, i vilket ambitionen att gjuta framåtsyftande betydelse för hemkosten märks: ”Man har väl lite frågor i bakhuvudet naturligtvis, och lite grand ’hur kan man använda detta i redovisningen?’”¹³⁵ Ceremonier genomförs men det är inte någonting som eleverna åstadkommer genom egna inslag utan snarare något de frivilligt deltar i.

Följande intervjupassage, om ett besök i det före detta koncentrationslägret Sachsenhausen, belyser tre väsentliga metodiska aspekter av historieresan:

I5: Och sedan brukar jag ta in eleverna i, alltså vad ska vi kalla det för, DDR-museet.

OF: Mm.

I5: [---] Jag tycker det är fortfarande så extremt spännande hur man använde Sachsenhausen till bröllop och sportevenemang alltså man hade till och med, jag såg det nu när jag var där senast, skyttetävlingar där inne.

OF: Hm.

I5: Det blir liksom helt paradoxalt! Och sedan, de här gamla politiska fångarna som kommer dit i sina uniformer vad det nu är, 20 april, eller vad som är befrielsedagen. Det pågår tydligen länge. *Så att jag försöker liksom visa att lägret har olika... nivåer eller används på olika sätt i olika tider.*

OF: Mm.

I5: Och kanske också få dem [eleverna] till att få fundera lite på vad vi gör. *Alltså är vi dödsturister eller vad är det vi sysslar med?*

OF: Mm. Vad brukar dina elever säga när du tar upp den aspekten?

I5: Ja, de brukar säga att det är skönt att det inte är (...) något man kan köpa eller någon form av souvenirer eller vykort. Alltså, det blir inte så turistpräglat.

OF: Nej.

I5: [---] Ofta är där ju liksom flera bussar och folk från olika länder. Så de förstår ju liksom min tanke där... *Och sedan diskuterar vi också ofta vad det innebär för olika länder. [mina kursiveringar]*¹³⁶

Förutom att passagen visar betydelsen av informantens förtrogenhet med platsens topografi, framgår också hur eleverna förflyttas för att fysiskt erfara besöksplatsens olika tidsskikt. Vidare utmanas grup-

135 Informant 7, 2017-12-08.

136 Informant 5, 2017-11-10.

pens föregivet objektiva position genom frågan om betydelsen av den egna närvaron på platsen. Slutligen placeras de konkreta iakttagelserna i en större erinranskontext genom att betydelsen av besökarnas nationstillhörighet behandlas.

Elevernas reaktioner är starka även om historieresan som genre inte explicit frammanar emotionalitet:

I5: Om jag skulle bara önska mig, så skulle jag nästan börjat, alltså tagit Sachsenhausen på nerresan, stannat där med bussen.

OF: Mm.

I5: För då kunde man ha det, alltså, som med sig och behandla det under resan.

OF: Mm.

I5: För det blir, om man tar det sista dagen på vägen hem så blir det lite svårt och komma åt de elever som, ja, verkar mest bekymrade av besöket.

OF: Mm. Det förstår jag.

I5: Så det, jag tänker mest på den aspekten. För sedan alltså rent vad ska vi säga, kunskapsmässigt eller så, så kan vi ju fortsätta när vi kommer hem.

OF: Mm.

I5: Och prata om det och jobba med det men jag tänker liksom mer i den här mentala aspekten.

Historieresan tar som genre emellertid inte fasta på de existentiella och etiska dimensionerna som sådana, genom att systematiskt använda dem som medel för elevernas förändring; de beaktas i den mån de är en följd av platsbesöken och i den mån tid finns. I fallet med vikten av att sprida kunskaperna vidare är elevernas djupgående förändring inte nödvändig, men tycks förutsättas. Som process beaktas förändringen emellertid inte särskilt i termer av didaktiska ambitioner. Skillnaden jämfört med den tredje genren är därvidlag stor.

Genren socialpedagogiska resan

Resandet i sig är i denna genre föremål för särskild uppmärksamhet. Samvaron i en för alla okänd miljö ger förutsättningar för nya roller inom gruppen, och det är denna sociala dimension som den socialpedagogiska resan tar fasta på. I detta avseende kan genren sägas vara ett slags planerad reseupplevelse med gruppens sociala dynamik som medel för att individen ska ges möjlighet att utveckla nya sidor. Det är den enskilde elevens potential till identitetsförändring som är

målet att aktivera i linje med de universella målen inom TLH. Förhoppningen är att förändringen ska bli inbäddad i ett särskilt minne av resan: "När man träffar dem ett par år efter, det är ju inte att vi pratar mattelektioner som vi hade tillsammans eller annat, utan det är ju den här resan ..."¹³⁷ Möjligheterna att inverka på samtiden genom elevernas spridning av sina kunskaper är inte det primära målet, inte ens då resan finansieras av extern part och motprestation i form av elevredovisningar finns.¹³⁸ Lärarna ser emellertid till så att de yngre eleverna på skolan får ta del av de hemkomnas upplevelser, i syfte att hålla skolans resetradition vid liv. Sett ur ett samhällsperspektiv är ambitionen således inte att instrumentalisera resan genom kunskapsöverföring, utan genom identitetsförändring, och på detta sätt inverka på samtiden.

Följaktligen är historieämnet ett verktyg, som möjligen inte skulle användas om det inte vore för de existentiella och moraliska dimensioner som ryms inom det. Dessa dimensioner är vad som genererar mening inom den socialpedagogiska genren, och därför är andra resmål än Förintelsens minnesplatser möjliga:

Vi skulle kunna resa till Bosnien om vi bara forskade och tog reda på vilka platser och så vidare. Därför att det skulle nog ändå vara det här vi ville uppnå, att du är viktig. Vad du tänker och gör, och vilka val du gör, mot dig själv och mot andra, spelar roll.¹³⁹

Informanten är noga med att påtala vikten av att ett byte av resmål först skulle innebära en kunskapsuppbyggnadsfas. Det är på intet sätt så att den framskjutna position som de existentiella och moraliska dimensionerna har inom den socialpedagogiska genren, innebär att historiografiska kunskaper är oväsentliga. Men det är möjligheten att använda dem för att utmana elevernas identitet som i så fall motiverar valet av resmål. Följaktligen är det inte alla historiska minnesplatser som är aktuella inom genren, utan endast de vars existentiella och moraliska dimensioner är framträdande. Citatet illustrerar dessutom ett genomgående drag i intervjuerna med de informanter vars resor skapar mening genom genren; eleverna omtalas i singular.

Liksom inom de övriga genrerna finns samband mellan mål och hanteringen av organisatoriska ramar vilket framkommer mot slutet av en intervju:

OF: Någon annan sådan här aspekt som du... eller någon berättelse eller någonting som du skulle vilja lyfta fram? Någnting som är

137 Informant 10, del 2, 2018-01-04.

138 Informant 4, 2017-11-01.

139 Informant 8, 2017-12-12.

väsentligt när man pratar om dina erfarenheter från de här resorna?

I8: Ja, en stor vinst är, och det har jag ju sagt tidigare, *det är ju hela den diskussion som pågår från augusti när de börjar i årskurs nio och börjar jobba med den här resan*. De pågående, ständigt pågående, diskussionerna i stort och smått, om allas möjligheter att arbeta ihop pengar. Allas rättighet att åka med på resan. Allas skyldighet att... Alltså, det är ju hela tiden en ständigt pågående diskussion om *"Vem är jag i förhållande till min omgivning?"* Som jag inte tror vi skulle kunna ha annars. Det blir... det här, på något sätt så blir resan också... *Ja, målet med resan blir den här levande diskussionen*. När saker och ting faller platt, för det gör det ju också under tiden de jobbar. Vi har föräldrar som kommer och säger: "Jamen, vad är det här för trams att köra hit och dit till marknader? Varför kan jag inte få betala? Vad kostar resan?" Och så säger vi "Nej, det går inte. Du får gärna sponsra hur mycket som helst, men ingen biljett är betald förrän alla biljetter är betalda." *Och det är också diskussioner som man sällan har, kan jag uppleva.* [mina kursiveringar]¹⁴⁰

När informanten fritt får lyfta fram något är det inte resan som sådan hen väljer, utan förarbetets processkaraktär där arbetet med att finansiera resan färgas av resans universella tema. Föräldrarna bidrar i insamlingsarbetet och de ges för övrigt också möjlighet att delta i resan. Men den ovan beskrivna kontaktytan med föräldrar i insamlingsarbetet före resan används till en diskussion om värden. Det framkommer i intervjun att informanten i denna tar spjärn mot vad hen uppfattar som skolans värdegrund: "det är oantastligt det vi säger."¹⁴¹ Det är andan i skolans styrdokument som informanten hänvisar till, inte skollagens bestämmelse om avgiftsbe- gränsning för skolverksamhet. Därmed ges föräldrarnas inflytande inför och under själva resan, en innehållslig riktning mot den socialpedagogiska resans mål.

Organisatoriskt märks också genrens genomslag ifråga om skolpersonalens deltagande i resorna. Inte bara övriga lärare på skolan utan kuratorer, skolsköterskor och vaktmästare kan erbjudas att åka med, eftersom dessa personer är viktiga i elevernas livsvärld och bidrar till att resetraditionen på skolan hålls vid liv.¹⁴² Om eleverna söker till ett projekt som inbegriper flera skolor, sker urval på andra grunder än vem som är bäst lämpad att sprida kunskapen vidare. Istället är det individens sociala behov samt potentiell rollfördelning i undervisningsgruppen som avgör.¹⁴³ Också resans

140 Informant 8, 2017-12-12.

141 Informant 8, 2017-12-12.

142 Informant 10, del 1, 2017-12-20.

143 Informant 4, 2017-11-01.

längd påverkas. Eftersom den sociala aspekten av resandet är central, tenderar den socialpedagogiska genren att innebära längre resor: "[M]an lyfts ur sin verklighet och in den här bubblan som vi då vistas i under nio dygn tillsammans så intensivt".¹⁴⁴

Sett till metoder för lärande är den socialpedagogiska genrens grundläggande grepp att låta platsen vara utgångspunkt för att explicit belysa de existentiella och moraliska aspekterna:

När vi står i Warszawa och pratar om att hela Warszawa låg i ruiner, så tar [hen, en elev från Syrien] upp sin mobil och visar sin hemstad idag, som också är i ruiner. [---] För ett av syftena med resan är att "det här ska aldrig hända igen". Det är hela tiden en balansgång att hålla det ovanför ytan. *Så det inte bara blir historia.* [min kursivering]¹⁴⁵

Situationen blir starten på ett återkommande inslag under den resa informanten beskriver:

... med [hens] tillåtelse så kunde vi hela tiden koppla det som skedde i Syrien när vi reste, mot det som skedde för sjuttiofem år sedan i Europa. *Bara för att prata om att det här handlar om vem du är i det här.* [---] *Det är inte bara historia.* [min kursivering]¹⁴⁶

Informanten beskriver inte bara hur en elevs erfarenhet tas tillvara för gruppens räkning, utan också vikten av att den är nutida. Genom att sammanföra de visuella intrycken från dåtidens Warszawa och det nutida Syrien, söker informanten en plattform för att kunna rikta ett existentiellt imperativ med moralisk klangbotten till individen. Det är så hens metod ser ut, för att uppnå det vidare syftet att förhindra historiens upprepning. En uppsjö av alternativa möjligheter står annars till buds genom den uppkomna situationen. Det går exempelvis att diskutera hur utlämnad individen är i större historiska processer, eller det intressanta fenomenet att vi människor kan föreställa oss mänskligheten som ett kollektiv som kan dra lärdomar av historien. Man kan också helt enkelt låta bli att göra elevens erfarenheter av krigets Syrien till en återkommande referenspunkt under resan. Det är möjligt att dessa aspekter beaktas under resan, men i informantens beskrivning är det just en moralisk aspekt av individens identitet som står i fokus, inte historiografiska kunskaper och diskussioner om historiemedvetande och historiekulturella betydelser. Metoden innebär ett tydligt moraliskt och existentiellt bruk av historia.

Resplanen är fastlagd i tämligen stor utsträckning och läraren leder

¹⁴⁴ Informant 8, 2017-12-12.

¹⁴⁵ Informant 8, 2017-12-12.

¹⁴⁶ Informant 8, 2017-12-12.

resan och guidar på platserna. Narrationer om enskilda historiska personer som kan kopplas till minnesplatserna, är ett inslag som faller sig naturligt inom genren eftersom man söker tilltala individen. Om lokala guider anlitas sker detta i samverkan, så att lärarna kan inverka på upplägget av besöket. Det är emellertid inte bara måluppfyllelse i sig som motiverar samverkan utan också en praktisk aspekt; eleverna gör uppgifter på plats:

[D]et är ju då de reflekterar över sina tankar och liksom över sig själv och sina egna, alltså pratar vi identitet eller fördomar eller vad som helst, offer och förövare. De har ju själva varit offer och förövare, de har en identitet och de är själva med om gruppsyck och så vidare. Allt det här handlar ju givetvis om dem själva och deras tankar kring det, så de här uppgifterna är ju jätteviktiga. Men just att man gör dem på plats skapar ju också en autenticitet ...¹⁴⁷

Citatet illustrerar att uppgifterna inte på något uppenbart sätt behöver anknyta till platsen. Istället är det varje elevs egna livserfarenheter som ska behandlas, oftast genom skriftliga reflektioner, men även kortare skönlitterära uppgifter förekommer.¹⁴⁸ Att uppgifterna görs på plats tycks vara grundat i ambitionen att nyttja den upplevda autenticiteten, och förstärka intensiteten genom att förbinda platsen och elevens inre värld med varandra. En möjlighet som används är sedan att texterna läses för hela gruppen vid valt tillfälle under resan.¹⁴⁹ Ett sådant kan vara kvällssamlingen vilken används systematiskt för att låta den sociala dimensionen göra sig påmind: ”Om någon elev skulle må lite dåligt och inte visa det, så tror jag ändå att de här samlingarna är viktiga, för att man samlar gruppen i slutet av dagen.”¹⁵⁰

Ett annat flitigt använt metodgrepp inom genren är ceremonier. Dessa tycks iscensättas för att skapa intensitet och mobilisera elevernas emotioner, inte i första hand för att stämna till lågmäld eftertanke. Exempelvis mynnar en ceremoni i Treblinka ut i att eleverna får ett brev från sina föräldrar vilket lärarna tagit med sig på resan.¹⁵¹ Det ligger i alla ceremoniers natur, att dramaturgisk medvetenhet krävs med avseende på när och var den genomförs. I den socialpedagogiska resan kan således en ceremoni förläggas med hänsyn tagen till resan i dess helhet:

... där brukar alla de här känslorna som på något sätt har ackumulerats under de här besöken, komma. Där brukar det vara mycket

147 Informant 4, 2017-11-01.

148 Informant 9, 2017-12-19.

149 Informant 8, 2017-12-12.

150 Informant 6, del 3, 2017-12-06.

151 Informant 4, 2017-11-01.

gråt, mycket tårar, mycket kramar, mycket närhet, mycket... *De ser varandra, upplever jag där. Alltså, de har ett fokus på varandra mitt uppe i alltihop som är ... Det är något slags förlossning där på något vis, jag vet inte. [min kursivering]*¹⁵²

Informanten beskriver sjudagarsresans allra sista besök på en minnesplats och det som sker innan man avslutningsvis går till bussen. Ceremonin görs därmed till resans dramaturgiska crescendo. Det hen i intervjun sedan väljer att ta fasta på är elevernas sociala gemenskap i den starkt laddade situationen, inte deras blickar på minnesplatsen eller hur några av dem eventuellt sitter utspridda, var och en i sin egen värld. I den socialpedagogiska resegenren skapas mening genom ambitionen att den sociala dimensionen ska bli tillgänglig och betydelsefull för individen. Förintelsens minnesplatser fungerar som transformatorn.

152 Informant 9, 2017-12-19.

Avslutande diskussion

I denna avslutande del presenteras först några generella iakttagelser och slutsatser om resegenrerna för de svenska studieresorerna. Därefter vidgas perspektivet till forskningen om övriga länders resor, innan ett resonemang förs om möjliga fortsatta forskningsinriktningar med avseende på de svenska studieresorerna.

Som understrukits kan knappast någon enskild resa genomföras, utan att inslag från olika genrer förekommer. I praktiken måste resan uppfattas av gruppen och läraren som att en gemensam upplevelse är väsentlig. Viss flexibilitet är alltid inbyggd i resan så att oförutsebara episoder inte bara kan hanteras, utan uppfattas av gruppen och läraren som en meningsfull del av resan. På sätt och vis är alla studieresor i dessa avseenden en skolresa. På samma sätt förhåller det sig med historieresan eftersom resorna går till historiska minnesplatser; platsernas historiografi kommer att behandlas och historiemedvetandet aktiveras hos eleverna. Också drag från den socialpedagogiska genren med dess fokus på individens utveckling förekommer. Annars är det inte troligt, att ett så pass udda inslag i skolvardagen som en studieresa till ett annat land i ett antal dygn, sanktioneras av rektor.

Betoningen av genrerna kan emellertid läggas olika. För det första är det troligt att elevernas ålder inverkar. Ju yngre eleverna är, desto mer kommer föräldrarnas omsorg att ha betydelse. Föräldrarnas engagemang i insamlingsarbetet och deras önskan att delta i själva resan blir därmed större. Som framgår av intervjumaterialet kan detta hanteras på olika sätt, men rimligen minskar lärarens relativa inflytande. Men kan därför anta att genren skolresan accentueras, ju yngre eleverna är. På samma sätt är åldern verksam genom den kunskapsnivå eleverna befinner sig på. Troligen ökar tendensen för historieresans fokus på ämneskunskaper och intellektuella processer ju äldre eleverna är. Även ifråga om vilket slags utveckling individen genomgår är åldern betydelsefull; högstadiel elever i högadolescensen är mer förändringsbenägna ur ett identitetsperspektiv än gymnasister i sen adolescens. Rimligen minskar därför lärares benägenhet att använda inslag från den socialpedagogiska genren ju äldre eleverna är.

För det andra har den vikt som fästs vid resandets sociala dimension stor betydelse för resans längd, och i förlängningen av genrebetoning. Ju längre resa, desto större fokus på betydelsen av gruppens sociala process, vilket är ett väsentligt inslag inom den socialpedagogiska genren. Intervjumaterialets längsta resor innebär förflyttningar

över stora avstånd. Möjligheten att dröja för att än mer djupgående utforska Auschwitz och det närliggande Krakow finns ju annars.

Trots det väljer man Warszawa eller läger i Tyskland. När platserna ständigt är nya ökar gruppens funktion som fast och trygg referenspunkt. På samma sätt förhåller det sig med gruppens gemensamma rutiner, som utvecklas under resans gång. Således tenderar en längre resa med många förflyttningar att innebära utvecklande av den socialpedagogiska genrens inslag.

En jämförelse med historieresan är illustrativ. I princip kan olika tidsskikt och perspektiv belysas under några dagar på en minnesplats som Auschwitz, belägen som den är i Oświęcim med dess judiska begravningsplats. Till Krakow tar det bara en timme med buss och där finns en minnesplats i det som en gång var gettot. I stadsdelen Kazimierz står stora delar av den judiska bebyggelsen kvar, och i det före detta tyska koncentrationslägret Plaszow, i utkanten av staden, växer en minnesplats för tillfället fram. Att bege sig till Warszawa tillför till synes historieresan lite. Det blir effektivare att flyga direkt till Krakow, lägga få timmar på bussresor och sedan flyga hem från samma flygplats.

Resans längd har emellertid också en annan betydelse. En resa som genomförs inom ett mindre geografiskt område, till följd av en kortare resa, kan begränsa förståelsen av Förintelsens komplexitet. De besökta platserna riskerar att helt skuggas av emblemet Auschwitz och narrativen som genereras ur den välkända filmen *Shindlers list*, även för den lärare vars avsikt är att genomföra en historieresa med många perspektivskiften. Förintelsens representationer, i form av såväl befintliga som försvunna byggnader och kvarter, är mycket olika varandra i Warszawa och Krakow, för att inte nämna före detta judiska shtetlar på polska landsbygden.

För det tredje är det värt att uppmärksamma genrernas koppling till Förintelsens existentiella och moraliska dimensioner. Skolresan och historieresan fungerar utan dem. Den socialpedagogiska genren fungerar *inte* utan dem. Som framgått av analysen är skolresan den av de tre genrerna som är mest beroende av en allmän diskurs för valet av Förintelsens minnesplatser som resmål; i Klas-Göran Karlssons ovan nämnda exempel gick skolresan till Tivoli i Köpenhamn, idag går de till Auschwitz. Om Förintelsens utrymme i det offentliga rummet minskar, är det troligt att resor präglade av skolresan som genre till Auschwitz blir mer sällsynta.

För historieresan är förhållandet ett annat. Genren tar inte bara hänsyn till, utan fungerar fullt ut, först när historieämnets existentiella och moraliska dimensioner problematiseras. Men så starka platser som just Förintelsens kan också skymma sikten. I materialet säger

exempelvis en av informanterna, som inte åker till Auschwitz, att hen inte tar sina elever dit eftersom ”det blir för mycket ondska.”¹⁵³ En viss skepsis gentemot den egna aktiviteten att besöka massmordsplatser ingår i genren; historiemedvetande och historiekulturella aspekter ska visas tydligt, men med en kritisk distans i behåll. Således är det inte troligt att resor präglade av historieresan som genre i sig driver fram valet av Förintelsens minnesplatser. Det avgörande är Förintelsens historiekulturella utrymme i det offentliga rummet. När historiekulturen förändras blir andra platser intressanta.

För resor präglade av den socialpedagogiska genren kan Förintelsens minnesplatser ersättas av andra mass- eller folkmordsplatser så länge de har en existentiell och moralisk dimension. Av analysen framgår hur platser i Bosnien kan övervägas. Det är till och med tänkbart att ju mer tidsmässigt närliggande händelser en plats representerar, desto mer relevant är platsen för denna genre. Det beror på att tidsdimensionen för genren riskerar att förvandlas till ett slags hinder som skapar distans och förtar intensiteten i upplevelsen. Följaktligen är inte heller för denna genre Förintelsens minnesplatser de enda möjliga. Därmed kommer resor med den socialpedagogiska genrens karakteristika också att påverkas av hur omtalad Förintelsen är.

Med detta sagt om de tre genrernas beroende av Förintelsens utrymme i det offentliga rummet, bör man påminna sig om hur många unga svenska besökare Auschwitz faktiskt har årligen, samt att antalet ökat under en längre period. Besökarna kommer rimligen framgent att bevara minnet av Förintelsen och ge det en betydande uppmärksamhet.

I ett internationellt perspektiv följer de svenska studieresorna till Förintelsens minnesplatser trenden genom att antalet besökare ökar, åtminstone med avseende på Auschwitz. Ser man till målen med resorna, är de universella de enda som artikuleras i intervjumaterialet, medan de partikulärt nationella lyser med sin frånvaro. Skillnaden i detta avseende jämfört med de israeliska resorna är uppenbar. I Israel är det främst de partikulära målen som vållat debatt. För de svenska resorna blir positionen en annan; eftersom de seglar enbart under universalismens flagga blir de i det närmaste oantastliga. Det är svårt att gå till angrepp mot lärares engagemang för att bevara minnet av Förintelsen och deras ambitioner att, genom resorna, undervisa om vikten av mänskliga rättigheter.

En jämförelse med de norska resorna utfaller något annorlunda. Inte heller de har några uttalade partikulära mål, men som framgått vissa nationella inslag genom de minnesplatser man besöker. Också

153 Informant 5, 2017-11-10.

den funktion som vittnesmål från norska motståndsmän har i förberedelsearbetet och under resorna är väsentliga i detta avseende.

Saknar då de svenska resorna helt en nationell anknytning? Snarast är det nog i frånvaron av artikulerade partikulära mål som en sådan står att söka. Kverndokk pekar på hur forandet av det svenska minnet av Förintelsen är sprunget ur en nationell kontext; bekräftandet av den svenska självbilden, i vilken Sverige framstår som en beskyddare av ”menneskerettslige og demokratiske verdier”, har varit väsentligt för den svenska minnesgemenskapen.¹⁵⁴ När de svenska resorna betraktas i detta perspektiv är det relevant att notera hur lämpligt Auschwitz är som besöksmål. Samtidigt som minnet av Förintelsen universaliserats har Auschwitz alltmer kommit att framstå som Förintelsens emblem. Därmed blir ett besök där, ur ett historiekulturellt perspektiv, tämligen friktionsfritt för svenska besökare. Vidare är det faktum, att Auschwitz erbjuder mycket små möjligheter att etablera ett svenskt narrativ direkt knutet till platsen, väsentligt i sammanhanget. Att vittnesmål från människor, som överlevt Auschwitz och efter kriget hamnade i Sverige, används är något helt annat. Snarare finns genom dessas vittnesmål en möjlighet att ytterligare förstärka den nationella självbilden, för den som vill skapa en bild av Sverige som ett omhändertagande land. Någon nationell anknytning, i form av minnesplakett på svenska vid det större monumentet i Auschwitz II-Birkenau, finns inte; inga svenska medborgare mördades eller dog i Auschwitz. Det är således inte förvånande att samtliga resor som beskrivs i intervjuaterialet, och som går till Polen, också går till Auschwitz.

Som framgått inkluderar en av dessa resor besök i de före detta koncentrationslägren Sachsenhausen och Ravensbrück i Tyskland. I båda lägren finns stora möjligheter att använda sig av historiografin kring Folke Bernadottes expedition, men informanten nämner ingenting om att detta skulle vara anledningen till att just dessa läger besöks. Om historiografin används – på vilka sätt sker det? Som bekräftande narration av den svenska självbilden? Ett alternativ är att problematisera den svenska självbilden, eftersom expeditionens syfte inte var att rädda judar utan etniska danskar och norrmän.¹⁵⁵

I ett lärandeperspektiv är det av intresse att de artikulerade målen med de svenska resorna är enbart universella. Forskningen antyder ett problem med de israeliska resorna. Resornas partikulära nationella mål tillmäts av resedeltagarna större betydelse efter resan än före. För de universella målen är ökningen försumbar. Det kan möjligen förklaras av att resedeltagarna ska härbärgera både partikulära och

154 Kverndokk 2007, s. 26.

155 Lomfors 2005.

universella mål vilket är alltför komplext under en så intensiv resa.¹⁵⁶ Kvarstår gör emellertid frågan om lärandet blir mer effektivt under en resa, som har antingen partikulära eller universella mål. Frågans betydelse ska emellertid inte överdrivas när det gäller en generalisering till andra nationella kontexter; i sakens natur ligger att förutsättningarna för mobilisering av unga judars emotionella och kognitiva förmågor är större, sett till de partikulära målen, än för icke-judar. De franska och brittiska programmen, Mémorial de la Shoahs och HET:s, har valt att strikt fokusera de universella målen. För HET:s del finns forskning som indikerar lyckat resultat. Huruvida liknande gäller för de svenska resorna är som framgått inte känt, men troligen är förekomsten av endast en form av mål en gynnsam utgångspunkt för lärande.

Också organisatoriskt finns iakttagelser att göra vid en jämförelse med andra nationella kontexter. I likhet med de norska, franska, brittiska och numera de israeliska resorna utgör, enligt intervju materialet, elevernas privatekonomi inte någon grund för exkludering ifråga om deltagande i de svenska resorna. Generellt gäller att samtliga elever i en skolklass eller samtliga elever i en skolas årskull ges möjlighet att delta. I några fall ser det annorlunda ut. I tre intervjuer framkommer att eleverna söker till reseprojekt med begränsat antal platser, men också i dessa fall är fullfinansiering principen. Detta är en följd av att skollagen kraftigt begränsar möjligheten att ta ut avgifter för resor som sker inom ramen för skolverksamhet.

En annan organisatorisk aspekt är de tre projektens urvalsgrunder. Ett av de tre fallen påminner om framför allt HET:s program; eleverna ska vara tillräcklig socialt och studiemässigt kompetenta för att kunna omsätta sina erfarenheter från resan, i exempelvis föredrag. Syftet är att sprida de förvärvade kunskaperna.¹⁵⁷ Rimligen bör resultatet för projektet gå i linje med vad forskningen visar för HET:s program. Samtidigt medför programmet att elever exkluderas på sociala eller studiemässiga grunder. I sammanhanget värt att understryka är att i skolans värld är exkludering knappast sällsynt, meritokratisk som strukturen är. Skollag i diverse idrotter, musikframträdanden vid avslutningar, matematik- och novelltävlingar är legio, för att inte tala om hur vetenskapen om att gymnasieprogrammets portar har olika bredd genomsyrar elevens vardag. Varför skulle krävande resor till Förintelsens minnesplatser innebära något annat när de sker inom skolans ram? Möjligen är det just för att skolpersonal bedömer arbetet med mänskliga rättigheter och demokrati som så väsentligt och krävande, som man låter sociala och studiemässiga förmågor bilda urvalsgrunder när antalet platser på en resa är begränsat.

¹⁵⁶ Lazar, Chaitin, Gross & Bar-On 2004.

¹⁵⁷ Informant 7, 2017-12-08.

I det tredje fallet utformas elevgruppens sammansättning utifrån andra urvalsprinciper.¹⁵⁸ Där är heterogenitet med avseende på social och studiemässig bakgrund det avgörande och syftet är snarare det motsatta, det vill säga social inkludering. Någon internationell forskning inom TLH om denna typ av program har inte fångats i rapportens litteratursökning. Detta betyder inte att de inte förekommer. Rimligen bör de sökas inom fältet peace education eftersom resornas universella mål korresponderar särskilt väl med undervisning om mänskliga rättigheter, ett område som tenderar att innebära inkluderande inramning.

Av intresse är också de svenska lärarnas till synes framskjutna roll vid en internationell jämförelse. Möjligen innebär detta att inte bara lärarnas utan också elevernas inflytande, liksom i förekommande fall föräldrars, är större. I avsaknad av en tydligt dominerande extern arrangör kan man anta att skolresan som genre slår igenom i större utsträckning i de svenska resorna. Emellertid är förhållandet nog mer komplicerat än så. De resor som undersökts i internationella studier har haft externa arrangörer, men dessa är rimligen inte de enda resor till Förintelsens minnesplatser som företas av skolklasser. Det bör således finnas israeliska, brittiska, franska och norska lärare som självständigt genomför resor, även om dessa inte blivit föremål för forskning. Det är vidare tydligt att såväl de norska som de israeliska resorna har inslag som motsvarar skolresans turistartade karaktär. Skillnaden är att de är schemalagda. En jämförelse med SKMA:s resor ger vid handen att också denna svenska arrangör har schemalagd fri tid för eleverna.¹⁵⁹

Med avseende på metodaspekter bör de svenska resorna i första hand sättas i relation till Kverndokks och Feldmans resultat, eftersom de ingående studerat hur resorna genomförs. För det första är inte den dikotomisering av det fysiska rummet, som Kverndokk och Feldman menar strukturerar resorna, synlig i intervjumaterialet. Detta är delvis en konsekvens av rapportens metodval; Kverndokk och Feldman iakttar vad som sker i realtid, medan intervjumaterialet utgörs av retrospektiva beskrivningar. Det är emellertid relevant att notera att informanterna inte vid något enda tillfällen beskriver den omgivande miljön som en fara för eleverna. Lärarnas ambition är istället, att låta eleverna uppleva andra sorters platser än de vanliga turistorterna, och understödja förmågan att klara sig på egen hand på obekanta platser. I avsaknad av en begränsande extern skriptavsändare, kommer resandets andra utbildningspotentialer att tas i anspråk.

För det andra är hanteringen av minnesplatsernas moraliska dimension värd att uppmärksamma. Som framgått väljer Kverndokk

158 Informant 4, 2017-11-01.

159 Informant 6, del 1, 2017-11-20; informant 11, 2017-12-20.

och Feldman genrebeteckningen ”pilgrimsresa” för att fånga det moraliska imperativ de menar förknippas med besök på Förintelsens minnesplatser. Resenären gör en yttre resa till en plats vars autenticitet förväntas bidra till en inre moralisk transformering. För att åstadkomma detta är ceremonin ett metodiskt grepp. Sett till intervjumaterialet är det framför allt den socialpedagogiska resan som ligger närmast pilgrimsresan, och ceremonin är också mycket riktigt ett nyttjat grepp inom denna genre. Några av informanternas beskrivningar påminner om det ögonblick av ”coin dropping” då deltagaren blir förlöst, som Feldman talar om.¹⁶⁰ I detta avseende liknar således den socialpedagogiska genren pilgrimsresan.

Kverndokk för ett ingående resonemang om grätens performativa funktion i sociala sammanhang, som möjligen är applicerbart också på några av de situationer som beskrivs i intervjumaterialet.¹⁶¹ I korthet – starka emotioner sprider sig inom gruppen vid besök av en minnesplats och individerna kan känna en förväntan att de ska gråta. Men det finns en skillnad mellan pilgrimsresans och den socialpedagogiska resans hantering av minnesplatserna: uppgifterna som eleverna gör på plats. Uppgifterna, oftast i form av skriftliga reflektioner, vetter inåt individen, inte utåt mot gruppen. Uppgifterna aktiverar också intellektuella processer.

Kverndokk nämner att lärarna flera gånger under den resa han observerar säger till eleverna att skriva i ”Polen-boken”. Han tolkar uppmaningen som att den görs för att eleverna ska dokumentera vad som sker för att använda det vid presentationen efter hemkomsten.¹⁶² Därmed ges även skrivandet en performativt dokumenterande karaktär, och blir inte i första hand ett redskap för utforskande av individens inre. Och någon systematisk metod, att nyttja uppgifter på minnesplatserna, synes inte ha använts under den resa Kverndokk beskriver. Intressant att notera är, att det är lärarna i den norska resan som står för uppgiftsuppmaningen, inte skriptavsändaren genom reseledaren. I den socialpedagogiska genren, i den svenska kontexten, är läraren och reseledaren oftast en och samma person till vilken eleven därför har en mer mångdimensionell relation. Betydelsen av denna relation går emellertid inte att utläsa av intervjumaterialet.

Resonemanget visar avgränsningen för rapportens syfte liksom den valda metodens räckvidd. För att på säkrare grunder kunna belysa uppgifternas funktion krävs deltagande observation. Detsamma gäller flera andra aspekter; iakttagelser i realtid är något annat än informanternas retrospektiva beskrivningar av sina egna och andras verbala och fysiska beteenden. Inte minst skulle elevperspektivet

¹⁶⁰ Feldman 2008, s. 150.

¹⁶¹ Kverndokk 2007, s. 223 ff.

¹⁶² Kverndokk 2007, s. 176.

därmed fångas, eftersom lärarnas intentioner och mål tolkas av eleverna. Också betydelsen av själva resandets sociala dimension skulle mer djupgående kunna analyseras med deltagande observation som metod. Sammantaget torde en sådan studie vara fruktbar för vidare forskning inom området. En etnografisk studie av svenska studieresor till Förintelsens minnesplatser bör emellertid ta hänsyn till att genererna får olika genomslag på olika resor. I Kverndokks och Feldmans fall finns en skriptavsändare etablerad men den svenska kontexten är mer diversifierad, även om ett par aktörer med mer fixerade resekoncept finns.

I strikt historiedidaktiskt perspektiv kan en etnografisk metod också bidra till kunskaper om, och i så fall hur, svenska resors meta-narrativ verkar och etableras under resorna. Beroende på vilka frågor som uppmuntras och behandlas på plats, under kvällssamlingar samt under för- och efterbehandlingsfasen, är det troligt att konturerna av ett sådant inte är alltför svåråtkomligt. Hur ser det ut och hur gestaltas det i form av narrationer och vittnesmål? På vilka sätt skiljer det sig från övriga nationella kontexters motsvarigheter, och hur kan detta realteras till begrepp som historiekultur och sociala minnesgemenskaper?

I ett vidare utbildningsperspektiv är, som framgått, resor till Förintelsens minnesplatser ett ovanligt fenomen inom svenskt utbildningsväsende; direktiv om resor saknas i skolans styrdokument. Hur kan det faktum att de sker i sådan utsträckning inom skolans ram förstås? Här öppnar sig intressanta vyer om betydelsen av styrdokumentens anda, inte deras bokstavliga tolkning. Hur ser en demokratisk diskurs ut, och vilken betydelse har den i resornas kontext? På vilka sätt samspelar skolor med lokalsamhället i demokratiprojekt som resor till Förintelsens minnesplatser? Teorier om skolan som emanciperande samhällsfunktion är här en möjlig startpunkt för analysen, med konkret bäring på resornas metodik som återfinns inom fältet "experiential learning." På vilka sätt bidrar "experiential learning" till elevernas lärande? Hur ser sambanden ut mellan resornas lärandesituationer och den ordinarie undervisningen? I sammanhanget är också relationerna mellan lärare och elever samt betydelsen av resandets sociala dimension relevanta. Hur förändras de under resorna, och vilken är förändringens olika betydelser på längre sikt? En annan analytisk startpunkt än den ovan föreslagna är de skript som finns etablerade för resorna. Visserligen saknas i stor utsträckning, till skillnad från i Kverndokks och Feldmans fall, extern avsändare men förväntningarna på eleverna inför, under och efter resorna är meningsskapande. Vilka mönster går att urskilja i sådana utbildningsskript? Och hur väl korrelerar de med de genrer som rapporten beskriver?

Ytterligare frågor finns, som är värda att beakta i ett vidare utbildningsperspektiv, men av mer organisatorisk karaktär. TLH är i sig ett komplext område och studieresor knappast mindre svårhanterliga, vilket gäller såväl forskning som undervisningspraktik. Relevant är därför att undersöka vad en professionalisering av researrangemang innebär. Vilken betydelse får uppbyggda utbildningsstrukturer för utvecklingen inom TLH? Vilka blir utfallen av resor som genomförs inom ramarna för sådana strukturer? Som framgått finns externa aktörer också i Sverige, vars resor snarast bör betraktas som delar av olika utbildningsprogram. I ett forskningsperspektiv torde det vara fruktbart att systematiskt jämföra sådana aktörer med den internationella forskningen om motsvarande utbildningsprogram. Dessutom ter det sig i ett undervisningspraktiskt perspektiv välmotiverat att överväga konsekvenserna av att koncentrera utbildningsresurser. Få indikationer tyder på att svenska studieresor till Förintelsens minnesplatser kommer att omfatta färre antal elever, snarare tvärtom.

Slutligen bör forskning vara intressant med avseende på en aspekt som här inte alls behandlats: Vilka elever deltar i resorna och vilken betydelse har olika bakgrundsfaktorer för lärandet? Om TLH betraktas som ett instrument för att lära av historien, är resornas inkluderande aspekter väsentliga. Vilken betydelse har etnisk och religiös bakgrund? Har hemmets studietraditioner liknande betydelser för vilka som följer med på resorna som ifråga om övrig skolverksamhet? Hur inverkar hemmets studietraditioner på elevernas lärande under de ovanliga undervisningsformer som studieresorna utgör? Är det lika vanligt med resor inom gymnasiets yrkesförberedande som studieförberedande program? Och i linje med vad som enligt Feldman gäller för de israeliska resorna: är det vanligare att pojkar inte följer med än flickor?¹⁶³ En minnesgemenskap verkar dubbelt på samma sätt som alla gemenskaper – inkluderande och exkluderande.

163 Feldman 2008, s. 74.

Sammanfattning

Studieresor för skolelever till Förintelsens minnesplatser är en frekvent förekommande och expanderande företeelse i svenskt skolväsende trots att inte några krav på att genomföra resor återfinns i skolans styrdokument. I denna mening är resorna ett ovanligt fenomen inom svenskt utbildningsväsende. Området är trots detta obeforskat, och således är rapporten den första studien som genomförts på svenska resor till Förintelsens minnesplatser.

Inom det internationella forskningsfältet *teaching and learning about the Holocaust* (TLH) finns ett antal studier. De visar att resor ofta vuxit fram under inflytande av en tongivande extern aktör som i första hand haft ett erinranssyfte. I den svenska kontexten har en sådan extern aktör saknats. Istället är det inom utbildningssektorn som olika varianter av resor utvecklats, framför allt av lärare. Rapporten visar att det i minst var tredje svensk kommun finns skolpersonal med erfarenhet av att genomföra resor för elever till Förintelsens minnesplatser.

Själva undersökningen utgörs av djupintervjuer med tio lärare och en fritidsledare på högstadiet och gymnasiet med olika erfarenheter av resor. Intervjumaterialet analyseras utifrån resornas mål, organisation och metoder för lärande. Syftet är att undersöka under vilka former resorna genomförs samt att analysera vilka olika resegenrer som går att urskilja i materialet. Undersökningen vilar på konstruktivistisk grund och har inte några anspråk på fullständig representativitet.

Sammantaget visar rapporten att de svenska resornas explicita mål snarast är universella, inte partikulärt nationella. Tanken kan sägas vara att resorna ska tydliggöra vikten av att alla människor tilldelas lika värde. Därmed ska målet med att inverka positivt på sam- och framtid uppnås. Historiedidaktiskt är målen att levandegöra historia och visa på historiens betydelse. Själva resandet som aktivitet i en ny miljö innebär förändrade sociala situationer för den enskilde eleven, och ett mål är att dra nytta av detta och möjliggöra individuell utveckling.

Ur en organisatorisk aspekt framgår det att lärarna är måna om att elever inte hindras från att delta i resorna av privatekonomiska skäl. Resorna finansieras inom ramen för skolornas budget, genom externa finansörer samt elevernas insamlings- och försäljningsarbete. Sett till resmål innebär samtliga resor till Polen besök i Auschwitz, men en del resor går enbart till Tyskland och varar mellan fyra och nio dygn. Resorna leds av lärarna men visst samarbete förekommer med lokala guider.

Med avseende på lärandeaspekten inverkar de nya ramarna som en resa har, jämfört med ordinarie undervisning, samt minnesplatserna i sig på vilka metoder som används. Samtal och skrivande av reflektionskaraktär är vanligt, vilket sker mer systematiskt vid särskilda tillfällen som oftast utgörs av kvällssamlingar på hotellen. På minnesplatserna används ceremonier och narrationer om enskilda personer men också vittnesmål. Inom en av genrerna förekommer också uppgifter som eleverna gör på själva minnesplatserna.

I intervjumaterialet urskiljs tre genrer, benämnda skolresan, historieresan och socialpedagogiska resan. Skolresans mål är att en klass ska uppleva någonting annorlunda tillsammans, utanför skolans ordinarie miljö. Elevernas inflytande på val av resmål är därmed väsentligt. Organisatoriskt kännetecknas genren av att skolklassen ifråga gemensamt finansierar resan och att föräldrar därmed involveras. Detta ger eleverna inflytande under resan, vilket också gäller föräldrar som kan komma att följa med. Spontanitet och frånvaro av formellt tvång kännetecknar genren i ett metodperspektiv.

Historieresans mål, förutom kunskaper om Förintelsen, är att medvetandegöra eleverna om historieämnets existentiella och moraliska dimensioner och göra dessa till föremål för problematisering. I den mån historieresan som genre rymmer ambitionen att inverka på samtiden, är det genom att sprida kunskaper om Förintelsen. Organisatoriskt har elevernas eventuella insamlings- och arbetsinsatser inte någon betydelse för genren. Om ett begränsat antal platser finns till ett reseprojekt, utgör elevernas förmåga att sprida kunskaperna vidare efter resan urvalsgrunden. Läraren styr resans upplägg och leder resan i kraft av sin kunskap och erfarenhet, men till följd av genrens betonande av förtrogenhet med minnesplatserna och expertis, kan en extern reseledare anlitas. Sett till metoder är perspektivskiftet med avseende på subjektspositioner och tid karakteriserande för historieresan. Intellectuella processer betonas mer än emotionella, eftersom genren fungerar fullt ut först när kritisk distans är tillgänglig för lärare och elever.

Det konkreta målet inom den tredje genren, socialpedagogiska resan, är att eleven ska ges möjlighet att, genom resans innehåll och den sociala dynamik som uppstår, utvecklas i linje med de universella målen. Ett vidare mål är således att inverka på samtiden, inte främst genom kunskapsöverföring, utan snarare som en följd av att eleverna ges möjlighet till identitetsförändring. Organisatoriskt används elevernas insamlings- och försäljningsarbete så att reseprojektets universella mål genomsyrar det. Denna aspekt inkluderar även föräldrarnas insatser. När reseprojekt har begränsat antal platser tas hänsyn till heterogenitet och sociala roller vid urvalet av elever. Resans upplägg är

fixerat av läraren som leder resan. Genren tenderar att driva fram resor på uppemot en veckas längd, vilket är en följd av strävan efter att didaktiskt arbeta med den sociala dynamiken. Metoderna är en följd av ambitionen att använda historieämnets existentiella och moraliska dimensioner, för att utmana elevens identitet. Närhet, inte distans, till det historiska händelseförloppet eftersträvas, vilket innebär att narrationer om enskilda personer är ett flitigt använt grepp inom genren. Detsamma gäller ceremonier på minnesplatserna som förstärker de emotionella processerna. Dessa balanseras av att intellektuella processer aktiveras genom uppgifter som eleverna gör på minnesplatserna. Uppgifternas syfte är att eleven ska förbinda de yttre sinnesintrycken med de inre emotionerna och kognitiva processerna.

I ett vidare perspektiv visar rapporten att antalet svenska besökare i Auschwitz ökar enligt en internationell trend. Detta kan ses mot bakgrund av att minnet av Förintelsen universaliserats sedan 1990-talets början, vilket gjort Auschwitz lämpligt som besöksplats för många nationaliteter. För de svenska resorna, med sin frånvaro av partikulärt nationella mål, är Auschwitz ett besöksmål som fungerar historiekulturellt tämligen friktionsfritt. Minnet av Förintelsen har vuxit fram i en historiekultur som tilldelat Sverige en roll av särskild beskyddare av mänskliga rättigheter och människors lika värde. Besök av Auschwitz utmanar således inte denna självbild.

Sett till rapportens forskningsöversikt antyder den internationella forskningen att det kan vara gynnsamt med antingen partikulära eller universella mål ur ett lärandeperspektiv. Något som förstärker intrycket av att de svenska resorna, sett i ett internationellt perspektiv, bör ha gynnsamma förutsättningar för lärande och implementering av lärande om TLH, är lärarnas betydande roll i allt från förberedelse till genomförande. Detta är en följd av att resorna vuxit fram från utbildningsväsendets organisatoriska grundnivå, i avsaknad av en dominerande extern aktör. Ett annat uttryck för den utbildningskontext som format de svenska resorna, är ambitionen att låta eleverna öva turistens och besökarens förmågor att orientera sig i och hantera en främmande miljö.

Rapporten pekar mot fyra forskningsinriktningar. Den första har en historiedidaktisk karaktär och ett svenskt historiekulturellt metanarrativ för resorna söks. Den andra förankrar resorna i ett utbildningsperspektiv och innebär att resorna kan analyseras som en demokratisk diskurs. En tredje forskningsinriktning avser konsekvenserna av en professionalisering av TLH och resor. Slutligen tar en fjärde fasta på behovet av kvantitativa studier om vilka kategorier elever som deltar i resorna, och hur deltagande varierar med olika bakgrundsfaktorer.

Förkortningar

AMOTL	Australian March of the Living
HET	Holocaust Educational Trust
LFA	Lessons from Auschwitz
MORH	March of Remembrance and Hope
MOTL	March of the Living
SKMA	Svenska kommittén mot antisemitism
TLH	teaching and learning about the Holocaust
TP	Toleransprojektet

Referenser

- Alba, Avril, 2015: "Here there is no why" i *Holocaust Studies*, 21(3), 121-138.
- Alexander, Jeffrey, 2002: "On the social construction of moral universals: The 'Holocaust' from war crime to trauma drama" i *European Journal of Social Theory*, 5(1), 5-86.
- Ambrosewicz-Jacobs, Jolanta, Eckmann, Monique, Stevick, Doyle (eds), & International Holocaust Remembrance Alliance, 2017; *Research in Teaching and Learning about the Holocaust: A Dialogue Beyond Borders* (IHRA series; vol. 3), Berlin.
- Amnert, Niklas, 2011: *Om vad och hur "må" ni berätta? Undervisning om För-intelsen och andra folkmord*, Stockholm.
- Ben-Peretz, Miriam, Shachar, Madene, 2012: "The Role of Experiential Learning in Holocaust Education" i *Social and Education History*, I (1), 5-27.
- Clyde, Carol, 2010: "Developing civic leaders through an experiential learning programme for Holocaust education" i *Prospects*, 40(2), 289-306.
- Cowan, Paula & Maitles, Henry, 2011: "We saw inhumanity close up" i *Journal of Curriculum Studies*, 43(2), 163-184.
- Davidovich, Nitza, & Soen, Dan, 2012: "Israeli and Diaspora Students Travel to the Holocaust Sites in Poland: The Impact on the Perceptions of the Holocaust, Jewish Identity, and Israel-Diaspora Ties" i *Sociological Papers*, 17, 1-16.
- Davidovich, Nitza, Soen, Dan & Hezkelovich, Anat, 2011: "The challenges of Holocaust instruction and remembrance: Particular and universal aspects in formal and informal interdisciplinary curricula in Israel and abroad", *Images* 8(15-16).
- Eckmann, Monique & Doyle Stevick, 2017: "General Conclusions" i Ambrosewicz-Jacobs, Jolanta, Eckmann, Monique, Stevick, Doyle (eds), & International Holocaust Remembrance Alliance, 2017; *Research in Teaching and Learning about the Holocaust: A Dialogue Beyond Borders* (IHRA series ; vol. 3), Berlin.
- Eckmann, Monique & Oscar Österberg, 2017: "Research in German" i Ambrosewicz-Jacobs, Jolanta, Eckmann, Monique, Stevick, Doyle (eds), & International Holocaust Remembrance Alliance, 2017; *Research in Teaching and Learning about the Holocaust: A Dialogue Beyond Borders* (IHRA series ; vol. 3), Berlin.
- Encyclopedia of the Holocaust, 2009, Rozett, Robert & Spector, Shmuel (eds), Jerusalem.

- Feldman, Jackie, 2008: *Above the death pits, beneath the flag: Youth voyages to Poland and the performance of the Israeli national identity*, New York.
- Gross, Magdalena H. & Kelman, Ari Y., 2017: "Encountering the past in the present: An exploratory study of educational heritage tourism" i *International Review of Education*, 63(1), 51-70.
- Gross, Zehavit, 2017: "Research in Hebrew" i *Ambrosewicz-Jacobs, Jolanta, Eckmann, Monique, Stevick, Doyle (eds), & International Holocaust Remembrance Alliance, 2017; Research in Teaching and Learning about the Holocaust: A Dialogue Beyond Borders (IHRA series ; vol. 3)*, Berlin.
- Heuner, Jonathan, 2003: *Auschwitz, Poland and th Politics of Commemoration, 1945–1979*, Athens, Ohio.
- Judt, Tony, 2005: *Postwar: A history of Europe since 1945*, London.
- Karlsson, Klas-Göran, 2004: "Historiedidaktik: begrepp, teori och analys", i *Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.) Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken*, Lund.
- Karlsson, Klas-Göran, 2010: *Europeiska möten med historien: Historiekulturella perspektiv på andra världskriget, förintelsen och den kommunistiska terrorn*, Stockholm.
- Kvale, Steinar & Brinkmann, Svend, 2014: *Den kvalitativa forskningsintervjun* (3. [rev.] uppl. ed.), Lund.
- Kverndokk, Kyrre, 2007: *Pilegrim, turist og elev. Norske skoleturer til døds- og konsentrasjonsleirer*, Linköping.
- Lazar, Alon, Chaitin, Julia, Gross, Tamar, & Bar-On, Dan, 2004: "A journey to the holocaust: modes of understanding among Israeli adolescents who visited Poland" i *Educational Review*, 56(1), 13-31.
- Lomfors, Ingrid, 2005: *Blind fläck: Minne och glömska kring svenska Röda korsets hjälpinsatser i Nazityskland 1945*, Stockholm.
- Mattsson, Christer & Hermansson Adler, Magnus, 2008: *Ingen blir nazist över en natt: om hur skolan kan bemöta intoleranta elever*, Stockholm.
- Mattsson, Christer & Hermansson Adler, Magnus, 2012: *10 lektioner om tolerans. Lärarhandledning*, Stockholm.
- Mémorial de la Shoah, 2017: *Annual Report Shoah Memorial 2016*, Paris.
- Nager, Alan L., Pham, Phung & Gold, Jeffrey I., 2013: "March of the Living, a Holocaust Educational Tour: Effect on Adolescent Jewish Identity" i *Journal of Religion and Health*, 52(4), 1402-1414.
- Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, 2007–2018: *Report 2006–2017*, Oświęcim.
- Persson, Sune (2002): "Vi åker till Sverige": *De vita bussarna 1945*, Rimbo.

- Romi, Shlomo & Lev, Michal, 2007: "Experiential learning of history through youth journeys to Poland: Israeli Jewish youth and the Holocaust" i *Research in Education*, (78), 88-102.
- Shechter, Hava, & Salomon, Gavriel, 2005: "Does vicarious experience of suffering affect empathy for an adversary? The effects of Israelis' visits to Auschwitz on their empathy for Palestinians" i *Journal of Peace Education*, 2(2), 125-138.
- Segev, Tom, 1991: *The seventh million: The Israelis and the Holocaust*, New York.
- Soen, Dan & Davidovich, Nitza, 2011: "Israeli Youth Pilgrimages to Poland: Rationale and Polemics" i *Images* 9 (17-18).
- Williams, Paul, 2007: *Memorial museums: The Global Rush to Commemorate Atrocities*, Oxford.
- Zander, Ulf, 2003: "Holocaust at the limits: Historical Culture and the Nazi Genocide in the Television Era", i Karlsson, Klas-Göran & Ulf Zander (eds), *Echoes of the Holocaust: Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund.
- Åmark, Klas, 2011: *Att bo granne med ondskan: Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*, Stockholm.
- Österberg, Oscar, 2017: "Visits and Study Trips to Holocaust-Related Memorial Sites and Museums" i Ambrosewicz-Jacobs, Jolanta, Eckmann, Monique, Stevick, Doyle (eds), & International Holocaust Remembrance Alliance, 2017; *Research in Teaching and Learning about the Holocaust: A Dialogue Beyond Borders* (IHRA series ; vol. 3), Berlin.

Internet

Aktive fredsreiser:

<http://www.aktive-fredsreiser.no/index.htm> [2018-02-15]

http://www.aktive-fredsreiser.no/turer/skoleturer/skoleturer_start.htm [2018-02-15]

Baltic Express:

<https://www.balticexpressbuss.se/lankarovrig-info/sok-bidrag-till-resan/>, [2018-02-17]

EnjoyPoland:

http://www.enjoypolen.com/turer/auschwitz-birkenau/?gclid=Cj0KCQiAwp_UBRD7ARIsAMie3XaAB3YvSnhyulIalhbm2pOFUCG4l_OqdU2Yidl-bCVyAMsFc7hoecaAgo4EALw_wcB, [2018-02-17]

Eurotravel:

http://www.eurotravel.se/skolresor?gclid=Cj0KCQIAwP_UBRD7ARIsA-Mie3XbrEufmjJqEtR8Dsvk8Pl_n-U-5TpUkFK6N3GSTdN7yVJqMXS4I-RA0aAnsQEALw_wcB, [2018-02-17]

Holocaust Educational Trust:

<https://www.het.org.uk/lessons-from-auschwitz-programme/how-the-lfa-project-works>, [2018-02-16]

<https://www.het.org.uk/about/work>, [2018-02-16]

Hvite Busser:

<http://www.hviteBusser.no/faq/> [2018-02-15]

<http://www.hviteBusser.no/vare-reiser/skolereiser/> [2018-02-15]

Internationales Bildungs Und Begegnungswerk:

<https://ibb-d.de/remembering/?lang=en> [2018-02-17]

International Holocaust Remembrance Alliance, (IHRA):

<https://www.holocaustremembrance.com/publications/research-teaching-and-learning-about-holocaust-dialogue-beyond-borders-march-2017> [2018-02-19]

Kilroy:

<https://www.groups.kilroy.se/destinationer/europa/polen/klassresor-till-krakow>, [2018-02-17]

Mémorial de la Shoah:

<http://www.memorialdelashoah.org/en/exhibitions-and-events/journeys-of-remembrance/voyage-a-auschwitz-birkenau.html> [2018-02-16]

Segerstedtinstitutet:

<https://segerstedtinstitutet.gu.se/samverkan/toleransprojektet>, [2018-06-06]

Skolresor.org:

<https://www.skolresor.org/>, [2018-02-17]

Smarttravel:

<https://www.smarttravel.se/resor/skolresa-till-krakow/>, [2018-02-17]

Statens skolverk:

<https://www.skolverket.se/skolformer/skoladresser> [2017-09-26]

<https://www.skolverket.se/laroplaner-amnen-och-kurser/grundskoleutbildning/grundskola/historia>, [2017-11-30]

<https://www.skolverket.se/laroplaner-amnen-och-kurser/gymnasieutbildning/gymnasieskola/his> [2017-11-30]

<https://www.skolverket.se/regelverk/juridisk-vagledning/avgifter-i-skolan-1.169818>, [2018-02-17]

<https://www.skolverket.se/statistik-och-utvardering/statistik-i-tabeller/grundskola/skolor-och-elever/skolor-och-elever-i-grundskolan-lasaret-2017-18-1.267701>, Skolenheter och elever läsåren 2012/13–2017/18 tabell 2 A, [2018-05-31]

Statistiska centralbyrån (SCB)

<http://www.scb.se/hitta-statistik/sverige-i-siffror/manniskorna-i-sverige/ung-i-sverige/> [2018-5-31]

Svenska kommittén mot antisemitism (SKMA):

<http://skma.se/utbildning/elevresor/>, [2018-02-17]

Intervjuer

Informant 1, 2017-10-31

Informant 2, 2017-10-31

Informant 3, 2017-11-01

Informant 4, 2017-11-01

Informant 5, 2017-11-10

Informant 6, del 1, 2017-11-20; del 2, 2017-11-21; del 3, 2017-12-06

Informant 7, 2017-12-08

Informant 8, 2017-12-12

Informant 9, 2017-12-19

Informant 10, del 1, 2017-12-20; del 2, 2018-01-04

Informant 11, 2017-12-20

Mejl till och från rapportförfattaren (OF)

Svar från Lars Linder, SKL Fastigheter och service, 2017-08-21

Svar från Katarzyna Bisaga, besökscentret vid Państwowe Muzeum

Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, 2017-08-08; 2018-01-16; 2018-01-18

Fråga till Aktive fredsreiser, 2018-02-15

Svar från Lena Jersenius, SKMA, 2018-02-20

Svar från Tone Lise Øvrum, Hvite Busser, 2018-03-13

Svar från Richard Millings, Segerstedtinstitutet, 2018-06-05

Bilagor

Bilaga 1 – Underlag för semistrukturerad telefonintervju med lärare

1) Hur är de organisatoriska ramarna för studieresorna utformade, med avseende på initiering, uppföljning, ansvarsfördelning, finansiering och kontinuitet?

Aspekter

1. Vad var upprinnelsen till resorna?
2. Vem eller vilka arrangerar resorna?
3. Ingår arrangemang av resor i tjänsten för någon lärare?
4. I vilken utsträckning är skolledningen engagerad i studieresorna?
5. Hur finansieras resorna?
6. Finns det några krav på redovisning eller uppföljning?

2) Hur ser studieresorna ut med avseende på antal deltagare, ledning, varaktighet och besöksmål?

Aspekter

1. Hur många elever deltar?
2. Hur många dagar omfattar resorna?
3. Vilken eller vilka minnesplatser är huvudmålet med resorna?
4. Vilka platser utöver huvudmålet för resorna besöks?
5. Besöks andra historiska minnesplatser, monument eller motsvarande?
6. Används lokala guider under resorna vid besöken av Förintelsens minnesplatser?
7. Hur ser ett typiskt dagsprogram ut?
8. Hur bor ni? Hur tar ni er mellan platserna? Hur många vuxna deltar?

3) Vilka metoder för lärande kännetecknar studieresorna?

Aspekter

1. I vilken årskurs går eleverna och vilka elever deltar i studieresorna?
2. Är deltagandet obligatoriskt eller frivilligt?
3. Finns det några elevkategorier som inte deltar?
4. Hur ser de pedagogiska sammanhangen ut med avseende på förberedelser, resornas utformning och efterbehandling?
5. Vilka lärandemetoder tillämpas under resorna?
6. Vilken roll spelar kunskaper i förhållande till emotionella inslag under resan?
7. I vilken utsträckning ingår förberedelserna för resorna, själva resorna samt uppföljning i betygsunderlaget för eleverna?
8. I vilka avseenden skiljer sig studieresorna mest jämfört med ordinarie undervisning pedagogiskt och utifrån ditt respektive elevernas perspektiv?
9. Vilka är de starkaste elevreaktioner du iakttagit och hur tolkar du reaktionerna?
10. Vilka problematiska situationer eller upplevelser under resan erinrar du dig?
11. Märks några förändringar av eleverna och deras relationer under och till följd av resorna?
12. Förhållandet mellan dig och dina elever- hur det ser ut jämfört med ordinarie undervisningssituation? Förändras relationen under och till följd av resan?

4) Vilka är de explicita målen med studieresorna och hur motiveras dessa?

Aspekter

1. Hur väl motsvarar resultaten målen?
2. Skulle du kunna använda platser med liknande historia för samma eller liknande syftet?

3. Vilken betydelse har resorna på din skola?
4. Vilken betydelse skulle det få om resorna upphörde?
5. Med tanke på vad du vill uppnå: Varför tar du med eleverna till platser med så extrem historia och vilka etiska överväganden gör du?
6. På vilka sätt bidrar en resa till elevernas lärande?
7. Vilken betydelse tror du att er resa har för eleverna på sikt?
8. Hur ser du på er närvaro på Förintelsens minnesplatser ur ett samhällsperspektiv? Varför åker ni och så många andra dit? Vad skiljer ert studiebesök från turisternas?

Bilaga 2 – Mejlbreiv till kommuner med förfrågan om kontaktuppgifter till lärare

Ämnesrubrik:

Till skol-/utbildningsförvaltningen: Undersökning om elevresor till Förintelsens minnesplatser, exempelvis Auschwitz

Hej,

Mitt namn är Ola Flennergård och på uppdrag av myndigheten Forum för levande historia och Segerstedtinstitutet vid Göteborgs universitet genomför jag en studie om resor till Förintelsens minnesplatser. Det är den hittills enda systematiska genomlysningen av svenska studieresor till nämnda platser.

Den svenska regeringen visade år 2000 sin intention att minnas Förintelsen genom att bjuda in 23 statsöverhuvuden och premiärministrar till Stockholmskonferensen där bland annat utbildningsfrågor relaterade till Förintelsen diskuterades. Den nuvarande regeringen planerar att genomföra en konferens av samma karaktär år 2020. Att statsmakten även framgent fäster stor vikt vid att främja utbildning om Förintelsen understryks i den nyligen avgivna regeringsförklaringen (2017-09-12). Parallellt har under de senaste två decennierna antalet svenska skolungdomar som årligen deltagit i studieresor till framför allt Auschwitz ökat. Det är därför mycket angeläget att kunskap om dessa resor i svensk kontext skapas och görs tillgänglig.

Som en synnerligen viktig del i studien önskar jag komma i kontakt med lärare eller annan personal på skolor eller inom förvaltningen i er kommun som genomför eller har genomfört studieresor till Förintelsens minnesplatser, exempelvis Auschwitz. Således söker jag följande kontaktuppgifter till dessa personer:

För och efternamn

Mejladress

Telefonnummer

Namn på skola/enhet

Informationen skickas till ola.flennegard@levandehistoria.se senast den 13 oktober 2017.

Om inga sådana resor bedrivs eller har bedrivits inom kommunen, eller ni saknar kännedom om så är fallet, är även detta väsentlig information som jag önskar få besked om senast den 13 oktober 2017.

Tack på förhand!

Ola Flennegård

Utredare i studien *Auschwitz – svenska besök och besökare*

För mer information kontakta

Ola Flennegård

Utredare i studien *Auschwitz – svenska besök och besökare*

ola.flennegard@levandehistoria.se

tel. + 46 (0)70-38 98 834

Referenser

Oscar Österberg, Fil. Dr.

Projektledare med ansvar för
forskningsfrågor

Forum för levande historia

oscar.osterberg@levandehistoria.se

tel. + 46 (0)8-410 687 01

mobil: + 46 (0)768-69 07 74

Christer Mattsson

Biträdande föreståndare för
Segerstedtinstitutet

Göteborgs universitet

christer.mattsson@gu.se

tel. +46 (0)766-06 29 38

Bilaga 3 – Mejlbrev till fristående skolor med förfrågan om kontaktuppgifter till lärare

Ämnesrubrik:

Till rektor eller motsvarande: Undersökning om elevresor till Förintelsens minnesplatser, exempelvis Auschwitz

Hej,

Mitt namn är Ola Flennegård och på uppdrag av myndigheten Forum för levande historia och Segerstedtinstitutet vid Göteborgs universitet genomför jag en studie om resor till Förintelsens minnesplatser. Det är den hittills enda systematiska genomlysningen av svenska studieresor till nämnda platser.

Den svenska regeringen visade år 2000 sin intention att minnas Förintelsen genom att bjuda in 23 statsöverhuvuden och premiärministrar till Stockholmskonferensen där bland annat utbildningsfrågor relaterade till Förintelsen diskuterades. Den nuvarande regeringen planerar att genomföra en konferens av samma karaktär år 2020. Att statsmakten även framgent fäster stor vikt vid att främja utbildning om Förintelsen understryks i den nyligen avgivna regeringsförklaringen (2017-09-12). Parallellt har under de senaste två decennierna antalet svenska skolungdomar som årligen deltagit i studieresor till framför allt Auschwitz ökat. Det är därför mycket angeläget att kunskap om dessa resor i svensk kontext skapas och görs tillgänglig.

Som en synnerligen viktig del i studien önskar jag komma i kontakt med lärare eller annan personal på er skola som genomför eller har genomfört studieresor till Förintelsens minnesplatser, exempelvis Auschwitz. Således söker jag följande kontaktuppgifter till dessa personer:

För och efternamn

Mejladress

Telefonnummer

Namn på skola/enhet

Informationen skickas till ola.flennegard@levandehistoria.se senast den 13 oktober 2017.

Om inga sådana resor bedrivs eller har bedrivits inom ramen för er skolas verksamhet, eller ni saknar kännedom om så är fallet, är även detta väsentlig information som jag önskar få besked om senast den 13 oktober 2017.

Tack på förhand!

Ola Flennegård

Utredare i studien *Svenska studieresor till Förintelsens minnesplatser*

För mer information kontakta

Ola Flennegård

Utredare i studien *Auschwitz – svenska besök och besökare*

ola.flennegard@levandehistoria.se

tel. + 46 (0)70-38 98 834

Referenser

Oscar Österberg, Fil. Dr.

Projektledare med ansvar för
forskningsfrågor

Forum för levande historia

oscar.osterberg@levandehistoria.se

tel. + 46 (0)8-410 687 01

mobil: + 46 (0)768-69 07 74

Christer Mattsson

Biträdande föreståndare för
Segerstedtinstitutet

Göteborgs universitet

christer.mattsson@gu.se

tel. +46 (0)766-06 29 38

Bilaga 4 – Mejlbrev till lärare med förfrågan om att delta i undersökningen

Ämnesrubrik: Resor till Förintelsens minnesplatser – förfrågan om telefonintervju

Hej

Mitt namn är Ola Flennegård och på uppdrag av myndigheten Forum för levande historia och Segerstedtinstitutet vid Göteborgs universitet genomför jag en studie om resor till Förintelsens minnesplatser. Det är den hittills enda systematiska genomlysningen av svenska studieresor till nämnda platser.

Jag har fått din mejladress eftersom jag efterfrågat kontaktuppgifter till lärare eller annan skolpersonal som bedrivit/bedriver resor till Förintelsens platser för högstadie- och/eller gymnasieelever. Ett första led i undersökningen kommer att utgöras av intervjuer med några av dessa personer.

Jag skulle därför vilja intervjua dig utifrån dina erfarenheter av studieresor till Förintelsens minnesplatser och hoppas att du har möjlighet att på detta sätt bidra till att kunskaper om denna pedagogiska verksamhet inom svenskt utbildningsväsende skapas. Intervjun beräknas ta mellan trettio minuter och en timme.

Eftersom jag när en förhoppning om att du vill delta föreslår jag några tider för intervjun. Välj i så fall någon som kan passa och meddela mig:

tisdag 31 oktober

9.00-10.00

10.30-11.30

13.00-14.00

14.30-15.30

onsdag 1 november

9.00-10.00

10.30-11.30

13.00-14.00

14.30-15.30

På återhörande!

Ola Flennegård

Ola Flennegård

Utredare i studien *Svenska studieresor till Förintelsens minnesplatser*

ola.flennegard@levandehistoria.se

tel. + 46 (0)70-38 98 834

www.levandehistoria.se

Bilaga 5 – Missivbrev till informanter

Till informanter för Segerstedtinstitutets och
Forum för levande historias studie *Svenska
studieresor till Förintelsens minnesplatser*

BÄSTA INFORMANT

Segerstedtinstitutet genomför i samarbete med Forum för levande historia en studie om svenska studieresor till Förintelsens minnesplatser för högstadie- och gymnasieelever. Studien är den hittills enda systematiska genomlysningen av svenska studieresor till nämnda platser och är bland annat föranledd av att antalet svenska skolor ungdomar som årligen deltar i studieresor till framför allt Auschwitz stadigt ökat de senaste två decennierna. Ur ett utbildningsperspektiv är det därför mycket angeläget att kunskap om dessa resor i svensk utbildningskontext skapas och görs tillgänglig i en rapport, vilket är ett av syftena med studien.

Det första ledet i undersökning utgörs av semistrukturerade telefonintervjuer med informanter. Förutom för rapporten kan data som produceras också komma att användas för en kommande större vetenskaplig studie vid Segerstedtinstitutet och därmed publiceras i andra vetenskapliga sammanhang. Data kommer inte att säljas vidare eller på annat sätt överlätas för kommersiellt bruk.

Deltagande är frivilligt och informanter har när som helst möjlighet att avbryta intervjun. Informanter kan självständigt bestämma om, hur länge och på vilka villkor de vill delta.

Intervjuerna kommer att transkriberas och informanter ges möjlighet att kontrollera sina citat inför publicering. I den vetenskapliga publiceringen anges informanternas yrkesroller men inte deras namn. I denna mening utlovas full konfidentialitet.

Vänligen,

Ola Flennegård

Utredare i studien *Svenska studieresor till Förintelsens minnesplatser*

ola.flennegard@levandehistoria.se

tel. 070-38 98 834

Referenser

Oscar Österberg, Fil. Dr.

Projektledare med ansvar för
forskningsfrågor

Forum för levande historia
oscar.osterberg@levandehistoria.se

tel. + 46 (0)8-410 687 01

mobil: + 46 (0)768-69 07 74

Christer Mattsson

Biträdande föreståndare för
Sege­rstedtinstitutet

Göteborgs universitet
christer.mattsson@gu.se

tel. +46 (0)766-06 29 38

Forum för levande historia är en myndighet under Kulturdepartementet. Vårt uppdrag är att vara ett nationellt forum som ska främja arbete med demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter med utgångspunkt i Förintelsen.